

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԻՍՍ ԺԱ. ՊԱՊԻ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱ-
ՂԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԹՈՒԳՈՄ ԱՐԿ. ԳՈՒ-
ՇԱԿԵԱՆԻ. —

Միևնոյն օրը իրենց աչքերն արևուն յոյ-
սին ընդ միշտ փակեցին համալսարնային կա-
թոլիկ մեծափառ Եկեղեցիին ամենէն ռաբձը-
արժէք դահալաներէն մին, Պիոս ԺԱ. Պապը,
եւ մեր նիւթապէս փոքրիկ ու անշուք, Հայոց
միայն սեպհական, բայց մեր ժողովուրդին հա-
մար բարոյական թանկագին ուժ մը կազմող
ու իր պատմական դերով ամբողջ մարդկու-
թեան յարգանքին արժանի Աղղային Եկեղեցիին
ամենէն բազմածիր ու բազմաբղիւն ժողովրդա-
պետներէն մին, Երուսաղէմի Պատրիարք Թոր-
գոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեան:

Առաջնոյն կենսաղբութիւնն ամփոփել հոս,
անոր կատարած զործերը թուել ու մեկնաբա-
նել՝ աւելորդ է, բոլոր ազգերու մամուլը ար-
դէն ատիկա ըրաւ ամենայն մանրամասնու-
թեամբ. պարտականութիւն մը կայ միայն կա-
տարելու, այն է մեծարանքի հարկը մատուցա-
նել մտրով ու հոգիով մեծ կրօնապետի մը: Պիոս ԺԱ.,
բազմակողմանի հմուտթեամբ ճո-
խացած հզօր իմացականութիւն եւ Քրիստոսի
Աւետարանին սիրապատար ոգին ուղիովը լեց-
ուած մաքուր սիրտ, Ս. Պետրոսի Աթոռին միայն
բարձրացած օրէն մինչեւ մահը՝ մարգասիրու-
թեան, արգարասիրութեան քարոյիչ, մարդ-
կային համերաշխութեան, աղղերու միջեւ եղ-
բայական խաղաղ յարաբերութեանց հաստա
ման պատգամաբոս, պատերազմի չարիքին դէմ
մարտնչող այնքան հեղինակաւոր որբան միջիտ
ձայն մը հանդիսացաւ, աներկիւղ եւ անկողմ-
նակալ, ոչ միշտ լսուած, այլ զրեթէ միշտ

պատկառանքով պաշարուած: Գիտենք նաեւ որ
Նորին Սրբութիւնը սէր ու համարում ունէր
մեր ժողովուրդին հանդէպ, կը գնահատէր ա-
նոր արժանիքները, կը կարեկցէր անոր անյուր
ստատապանքներուն ու կրած ահաւոր կորուստ-
ներուն, կը դատապարտէր անոր դէմ զործը-
ւած անարդարութիւնները, եւ պաշտպանած է
անոր ոռնակոխուած դատը՝ ամէն անգամ որ
ատոր առիթը տրուած է իրեն: 1922ին, երբ քե-
մալական շարժումին զօրացման հետեւանքով՝
իր անունը կրող որբանոցին մէջ պատսպար-
ուած չորս հարիւր յիսուն հայ որբուհիները բա-
տկաւեցան Հեռանալ Պոլսէն, Պիոս ԺԱ. դա-
նոնք հրաւիրեց Հոռմ, անոնց տրամադրութեան
տակ դրաւ իր ամբանոց — պալատը, Բասթէլ
Կանտոյֆօն, եւ ինքն իսկ ստանձնեց այդ բե-
կորներուն հօգը մինչեւ որ բոլորն ալ տեղա-
ւորուեցան: Ամէն անգամ որ Հայերու խումբեր
ընդունելու պատենհութիւնն ունեցած է, «Ջեր
մէջ, ըսած է անոնց, կ'ողջունեմ իմ ամենասի-
րելի հայ դասակներս, դուք մարտիրոսներու
եղբայրներ կամ որդիներ էք»: 1928ին իր նա-
խաձեռնութեամբ է որ Հոռմի մէջ դումարուե-
ցաւ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսներու ժողովը,
եւ այդ առթիւ հայ կաթոլիկ նուիրապետու-
թիւնը ամէն քաջալերանք դտաւ վերստին կազ-
մակերպուելու համար: 1932ին, երբ հրեան մը
աւերեց Պէյրութի հայ հիւղաւանը, Պիոս ԺԱ.
առաջինը եղաւ որ փութաց իր նպաստը հաս-
ցնելու մեր ժողովուրդին: 1934ին, Պէյրութի
մէջ բացումը կատարուեցաւ հայ կաթոլիկ
Պատրիարքարանի նորակառոյց շէնքին, որ
դարձեալ նոյն քանանալսպետին Հայապիտական
առատաձեռնութեան մէկ նշանն էր: Այդպիսի

վնձ հոգի մը ունեցող ու մեր ժողովուրդին հանդէպ ջիւրմ բարեկամութեան զգացումներ տաճող այդ քահանայապետը խորատուաշ, լքուած, դաւաճանուած թրքահայ արիւնջուայ, որտաճմիկ, սրբազան դատին անշուշտ աւելի ուժգին ու յարատեւ — եւ թերեւս ռեւէ չափով արդիւնաւոր — պաշտպանութիւն մը նուիրած պիտի ըլլար, եթէ Աղգային Պատուիրակութիւնը — որ ինքիւնքը վաղաժամօրէն ջնջելու որոշումը գործեց — կանդուն մնացած ըլլար եւ շարունակէր իր դիմումները Պապին, ինչպէս եւ իրոր բաղադրակիր թէ ազգերու կառավարութեանց մօտ, այն ազգերուն մանաւանդ որ յիստուն տարիէ ի վեր պաշտօնակաճ խոստումներ ըրած են մեր ժողովուրդին, թրքահայ դատին համար յանձնառութիւններ ստորագրած են եւ ատոնցմէ ոչ մէկը լրիւ կատարած են:

Մէջ գիւտնապէս, ճարպիկ, կողմնակալ — ինչպէս մերթ եղած են ուրիշ կրօնապետներ, — այլ իսկապէս քրիստոնեայ, քաջամիրտ ու մարդասէր կրօնասէր մը եղաւ Պիտ ԺԱ., եւ հիմալ որ իր գործը լիովին կատարելէ յետոյ անխոր ծերութեան մէջ կը նուաղի իր բնակա՝ չիլիմօր, ինչպէս մաքրաբոց չընդ կերուն մ'որ կը սպառի, մենք ակնածանքով կը խոնարհինք իր վեհաճառանէ զէմքին առջեւ:

Կարծես մեր մարմինէն ու հոգիէն մաս մը փրցնող անակնկալ եւ անդուժ հարուածի մը պատճառած ցաւն ու անամբքի կսկիծն է որ մեր էութիւնը գալարեց Թորգոմ Պատրիարքի մահուան գոյժին ի յուր:

Հայ Աղլ. Եկեղեցին, որ պատերազմի միջոցին իր կրած մեծ կորուստներուն, ինչպէս եւ Մայր Աթոռի այժմեան ամուլթեան դատապարտուած տխուր կացութեան հետեւանքով, աւելի քան երբեք պէտք ունի՝ Սփիւռքի մէջ իր կատարած ազգապահպանման կարեւոր գործին համար՝ այն խումբ մը սակաւաթիւ կարող եկեղեցական գործիչներուն որոնք իրենց բազմամեայ փորձառութեամբ, իրենց այլազան ձիրքերուն եւ ամբարած հմտութեան բազմապատիկ ապացուցումներով, մեր ժողովուրդի հոգեւոր, մշակութային ու ազգային կեանքին ամուր ու անհրաժեշտ յենարաններէն մէկ քանին կը կա-

մեն, այս վերջին տարիներուն ընթացքին՝ ետեւէ ետեւ կորսնցուց այդ էական ուժերուն մէկ մեծ մասը — Դուբեան Պատրիարքէն յետոյ, Բարգէն Կաթողիկոս, Շահ Արքեպիսկոպոս, Խորէն Կաթողիկոս, — եւ ան այդ անփորձարիւնի ուժերէն մէկն ալ Թորգոմ Պատրիարք, յանկարծ կը դատուի մեզմէ:

Ծնած ղեղածիծաղ Պարտիկակին մէջ, որ նոր ժամանակներուն՝ հոյլ մը արժեքաւոր մը տաւորականներ տուաւ մեր ժողովուրդին, իր առաջին կրթութիւնն անկեալ ստացաւ իր բնիկ գիւղի աղագային նախակրթարանին մէջ, հովանւոյն տակ հոգեկան ու մտաւոր առաջնորդներու ամենէն զօրեղին եւ ամենէն հմայիչին, Դուբեան Երիւզ վարդապետին, որ տեսուչն էր ուսումնապետն էր այդ դպրոցին. յետոյ՝ այդ նոյն առաջնորդին ազդեցութեան տակ՝ ինքզինքը եկեղեցական կեանքի նուիրել որոշած, անկեալ մտաւ Արմաշի Դպրեմանքը, որուն վերատեսուչն էր Մաղաքիա Օրմանեան արքեպիսկոպոսը եւ փոխ-տեսուչը Երիւզ Դուբեան վարդապետը, եւ այդ երկու մեծ վարպետներուն խնամքին տակ իր բնածին ջիւրմ ու ճոխ խառնուածքը զարգացուց ու լաւագոյն պայմաններուն մէջ միտքն ու հոգին իր ընտրած ասպարէզին համար պատրաստած, հրապարակ իջաւ իր կարգին դառնալու համար, իր սիրելի վարպետներուն կողքին, մեր ամենէն հեղինակաւոր եկեղեցական գործիչներէն, մեր ամենէն յանդուրդը զարգացուց, մեր ամենէն հմուտ եւ օծուն գրաղէտներէն մին: Նախ, եղաւ ուսուցիչ Արմաշի Դպրեմանքին մէջ, յետոյ վանահայրական փոխանորդ եւ վերատեսուչ, եւ երբ Դուբեան արքայան Իգմիրի առաջնորդ ընտրուեցաւ, անոր լաւորդքը իր լիազօր փոխվանահայր Դպրեմանքին (վանահայրական տիտղոսը կը մնար միշտ Պրոսպ Պատրիարք Օրմանեան սրբազանին վերապահուած): 1907ին ընտրուեցաւ առաջնորդ Սեբաստիոյ, պաշտօնաւարեք մինչեւ 1913, իր լայնամիտ ու եռանդուն գործունէութեամբ՝ վարչական, կրթական եւ այլ մարդերու մէջ՝ մեծ ծառայութիւններ մատուց այդ վիճակի Հայութեան եւ մեկնելէն յետոյ լաւագոյն յիշատակը թողուց անոր սըրտին մէջ: Այդ շրջանին է որ Ս. Նշան վանքի

ներդրածն էւ Սանասարեան վարժարանի Սե-
րաստմաս փոխադրման եւ այդ վանքի մէջ տե-
ղատեալն ու վերակազմութեան համար հարկ
եղած ճիշդ կատարեց ու նաեւ, ի միջի այլ տո-
նասիրական ու գրական աշխատութեանց, խմբ-
րադրեց Ս. Նշան վանքի, ինչպէս եւ Սեփաս-
տիոյ ուրիշ եկեղեցիներու, հին ձեռագիրներու
քննական մանրամասն ցուցակը, որ հրատարակ-
ուեցաւ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ: 1908ին, իբր
հոգեւորական պատգամաւոր Սեբաստիոյ վի-
ճակին, ան եղաւ մին այն թրքահայ քառասուն
պատգամաւորներէն որ գացին Էջմիածին հան-
դուեցաւ իրմեան Կաթողիկոսի յաջորդին ընտ-
րութեան մասնակցելու: Այդ չընթիին էր որ
Պոլսոյ մէջ, եւ յետոյ դէպի Կոմկաս մեր ճամ-
բորդութեան ընթացքին, ու Էջմիածին մեր ան-
ցուցած երկու շաբաթուան միջոցին, ես ինքս
իբր Մուշի եւ Շապին-Գարահիսարի պատգա-
մաւոր մաս կազմելով այդ անոռանալի կարա-
ւանին, անձնապէս ճանչցաւ Թորգոմ վարդա-
պետը, ինչպէս եւ Բաբգէն վարդապետ Կիւլէ-
սէրեանը, ու նաեւ իրենց ջանի մը ուրիշ զբո-
րոցեցի եկեղեցական բնիկները որ յետոյ,
1915ի սեւ օրերուն, ճամատակուեցան տարա-
զրութեան դաժան նաժաններուն վրայ: Այդ
րանի մը շարաքներուն, մօտէն ճանչնալով ան-
ձրն ու նկարագիրը Թորգոմ ու Բաբգէն վա-
րդապետներուն, խորապէս սիրեցի երկուքին ալ
մտաւոր ու բարոյական բարձր յատուկութիւն-
ները եւ երկուքին հետ ալ կապուեցայ սրտա-
զին բարեկամութեամբ մը որ մինչեւ իրենց
մահը — վաղահաս, աւաճ, երկուքին ալ հա-
մար — մնաց անայլայլ եւ որ այսօր կը կադմէ
յիմ ամենէն թանկարժէք ու սիրելի յիշատակնե-
րէս մին:

1910ին, Թորգոմ վարդապետ նորէն դնաց
Էջմիածին եւ Մատթէոս Իղմիրեան Կաթողի-
կոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ խումբ մը
ուրիշ ծանօթ վարդապետներու հետ, որոնց մէջ
էին նաեւ ապագայ Կաթողիկոս Ուրբէն Մու-
րատեպէական եւ Բարգէն վարդապետ Կիւլէսէր-
եան: Ամիս մը յետոյ կ'այցելէր Անի, ուր իր
եպիսկոպոսական երկրորդ պատարարը կը մա-
տուցանէր աւերեալ Մայր — Եկեղեցիին մէջ:
1911ի դեկտեմբերին, երրորդ անգամ ըլլալով

գնաց Էջմիածին, Իղմիրեան Կաթողիկոսի յա-
ջորդին ընտրութեան մասնակցելու համար, ա-
մէն ջանք թափեց իր սիրելի ու մեծարժէք
վարպետ Գուրեան սրբազանին ընտրութիւնը
յաջողցնելու համար, եւ թիւ մնաց որ ինք եւ իր
համախոհները հասնէին իրենց նպատակին: Գե-
որդ արք. Սուրէնեան մէկ-երկու քուէի առա-
ւելութեամբ միայն ընտրուեցաւ: 1913ի վեր-
ջերը իբր առաջնորդ Վան երթալու իրեն եղած
առաջնորդը խանդավառութեամբ ընդունեցաւ,
բայց Օրմանեան սրբազանի Եպիսկոպոսի առաջ-
նորդ ընտրուելուն առթիւ բռնու մէջէն ծաղած
ըլլալով գաղութիին մէջ, Պոլսոյ Գատրիարք
Ջաւէն վարդեպետիկոսը Թորգոմ սրբազանը
զրկեց Եպիսկոպոս առաջնորդական տեղապահի
ժամանակաւոր պաշտօնով, որպէս զի ջանայ
խաղաղեցնել գաղութը եւ՝ Օրմանեան հրաժա-
րած ըլլալով՝ նոր առաջնորդի մը ընտրութեան
ձեռնարկէ: Գաղութիւն միմաճայութեամբ Թոր-
գոմ սրբազանէն է որ 1914ի գարնան ընտրեց ա-
ռաջնորդ, եւ թէեւ ան ժամանակաւոր կերպով
ընդունեցաւ այդ պաշտօնը (միշտ փափաքող
ըլլալով իր մ'յնքան սիրած Հայրիկիին բնա-
վայրը երթալու ու ծառայել), բայց թիւ յետոյ
պատերազմի ծաղեցաւ ու դէպքերը — որոնց
միջոցին ինք կարեւոր դեր կատարեց իր այդ
պաշտօնաստեղծին մէջ — գրիք ստիպեցին երկար
ատեն մնալ Եպիսկոպոս:

Իր Եպիսկոպոսի բազմամեայ պաշտօնավա-
րութեան միջոցին (որ ատենց մինչեւ 1930),
ան՝ առանց ոեւէ քաղաքական հոսանքի հետ
չապ ունենալու, եղաւ միշտ եռանդուն աշխա-
տակից մը Հ. Բ. Ը. Միութեան, ու մնալով
հանդերձ անկախ ու անկողմնակալ, ըլլալով
յարգող ու բարեկամ ոեւէ հոսանքի տարադիու-
ւոր մտաւորականներու, ունէր որդէ համակ-
րութիւն Ռ. Ա. Կուսակցութեան ուղղութեան
հիմնական դիմերուն կամ ղէթ այդ աղպար-
ական խմբակցութեան զլխաւոր վարիչ ղէմ-
քերուն. թերեւս ատոր համար՝ դաշնակցական
գործիչներէ ոմանց եւ մամուլին կողմէ ծայրա-
յեղ կատաղութեամբ եւ մեծ անաղարատ ինքնա-
դատափութեամբ: Բայց յայտ ալ ումունք
ալ, անցեալի սխալ մը դարմանելու գնահատելի
եւ հաղուազէպ խղճատուութեամբ մը, Թորգոմ

սրբազանի մահուան առթիւ քանի մը շատ մեղմ վերապահումներով՝ անոր նկարագրին, կեանքին ու գործին վրայ խորին յարգանքով ու հիացումով է որ խօսեցաւ։ Այդ պաշտօնավարութեան միջոցին, ան իբր զբաղէտ, իբր բեմասաց, իբր աղայային գործիչ, ոչ միայն նշխարաւոր դադութիւն, այլ եւ նշխարաւոր եւ նշխարաւոր հաստատուած կամ պաշտօնող նշխարատու գտնուող երուպացիներու համակրութիւնն ու յարգանքը գրաւեց եւ ատով օտարներու աչքին հայ տարրի բարձրացման նպատող հայ կարեւոր ուժերէն մին հանդիսացաւ։ Իր ջանքերով կառուցուեցան Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայ ոճով հոյակապ եկեղեցին եւ առաջնորդարանը, Հելլոպոլիսի Նուպարեան վարժարանը, Ջակադիկի եկեղեցին եւ Աղեքսանդրիոյ Մելքոնեան մանկապարտէզը։

1916ին, Գէորգ Ե. զինքը նուիրակ անունեց Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճափայի, Եթովպիոյ եւ Սուտանի. տասնեւեօթ մօտ տեւող պոյստով, զոր պատերազմին ամենէն տարօրերուն՝ հակառակ իր փափով անողջութեան յանձն առաւ կատարել, ան հոգեւոր այցելութեամբ շրջեցաւ Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճափայի, Սումաթրայի, Մալայան կղզիներու Մելեպուի հայաբնակ քաղաքները եւ նուիրատուութիւններ հանգանակեց ազգային դատին համար ու Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղեր կազմակերպեց։ 1918ին, Հնդկաստանէն վերադարձին, բրիտանական զինուորական իշխանութեան իշխմանը դեմաց Երուսաղէմ, քրիստոնէական տիրապետութեան տակ կատարուելիք առաջին Ձատիկ տօնին ներկայ գտնուելու համար։ Այդ միջոցին, շնորհիւ այն խոր համակրութեան ու համարումին զոր անդլիական իշխանութիւններն ունէին իր անձին հանդէպ, այն բուն ջանքերը զոր թափեց որպէս զի՝ հակառակ Յունաց էնթրիկներուն՝ Ս. Տեղեաց մէջ հայկական իրաւունքները պաշտպանուն եւ իրաց վիճակը ռեւէ փոփոխութիւն չկրէ, յաջողութեամբ պսակուեցան։ 1921ին նորէն գնաց Երուսաղէմ իբր Պոլսոյ Աղգ. Պատրիարքարանի պատգամաւոր Դուրեան ներկէ սրբազանի պատգամարարական զահակութեան, ու այս վերջնային ինը տարուան պատրիարքութեան միջոցին՝

յաճախ կ'երթար իր սիրելի ուսուցիչը տեմենլու, կարծիքներու փոխանակութիւն ունենալու, իր բարոյական անկեղծութիւնը բերելու անոր վարչական գործերուն եւ իր աշխատակցութիւնը իր ընկերով Բարգէն արք. խմբագրութեամբ Սիմոնին։ 1929ին, ամենայն Հայոց Հայրապետը զինքը Նշանակեց լիազօր ներկայացուցիչ Երուսաղի թեմին, եւ այդ պաշտօնով ան ութ ամիս շրջեցաւ Անգլիոյ, Պելճիքայի, Զրէպիցիոյ, Իտալիոյ, Աւստրիոյ, Հունգարիոյ, Չեխոսլովակիոյ եւ Եւրոպայի հայաբնակ քաղաքները, իր կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզ, ուր մնաց բաւական ատեն, այդ քննական պոյստին տալով ու յետոյ՝ Այդ օրերուն Փարիզի մէջ խումբ մը Հայեր փափեց յայտնելին որ Կաթողիկոսը անոր յանձնէր Երուսաղի Հայոց ընդհանուր առաջնորդի պաշտօնը եւ ան մտար Փարիզ եւ կատարէր այդ կարեւոր գերզոր կրնար լուսագոյն կերպով կատարել։ Դրժբարխտարար այդ փափաքը չիրագործուեցաւ։ Ան այդ միջոցին դարձեցաւ Լոնտոնի մէջ Արքեպիսկոպոս Էմիլիոյ Կաթողիկոսի համար մասնաւոր յարգանք ունէր, ստացաւ 7000 ոսկիի նուիրատուութիւն մը Երուսաղէմի Պատրիարքարանին գրքերու ու ձեռագիրներուն համար արդիական յարմարութիւններով նոր եւ զեղեցիկ մասնաւորարան մը կառուցանելու համար, ծրագիրը որ գործադրուեցաւ տարի մը վերջ, և «Կիւլպինկան Մատաւազարան» ձի նորակառոյց շէնքին մէջ կանոնաւորապէս դասաւորուեցան վանքին գրքերն ու ձեռագիրները ինչպէս եւ Դուրեան Պատրիարքի գրքերու ստուար ու մեծաթիւ հաւաքածուն։

1930ին ընտրուեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարք։ Վերականգման շրջանը, որուն մէջ մտաւ մեր սաղիմական աղգային-կրօնական մեծ Տունը՝ տասնըմէկ տարուան պառակտեալ եւ անգլուխ, անկեղծ եւ ամուլ կացութեան մը լիտոյ՝ շնորհիւ Դուրեան սրբազանի պէս մաքուր ազգասէրի մը եւ բարձր մտաւորականի մը պատրիարքական դահլ բարձրանալուն, այդ պայծառ շրջանը, ուր այդ բացառիկ արժէքով կրօնապետն ու հոյակապ հմաքով ուսուցչապետն

տը, Մեսրոպ Նշանեան եւ Բարպէն Գիւլէսէրեան եպիսկոպոսներուն թանկացին ավակցութեանը, Ժառանգաւորաց վարժարանը իր հին փայլին ու արդիւնաւորութեան մէջ վերանստատեսեց եւ Սիմօ պաշտօնաթերթը աւելի քան երբեք հիւթեց ու լուրջ բովանդակութեամբ վերհրատարակել սկսաւ, այդ փրկարար շրջանը իր քարձրագոյն դարգացման փուլին հասաւ Թորոքոմ սրբազանի պատրիարքութեան ութ տարիներուն ընթացքին: Իր մեծագոյն գործերէն մին եղաւ՝ կանոնաւորել վանքին վարչական ախտերը, կարգի դնել ելլումուտը, Զանադիր ըլլալ որ տարիներէ ի վեր գիշուող պարտքը նուազեցնելու եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը մէջ ջնջելու համար հարկ եղած խնայողութիւնները սահմանուին եւ վանքին ստացուածքներուն լաւագոյն մատակարարութեամբ կամ Հաճադործումով հասոյթները աւելնան: Իր այդ ծրագիրը ամենէն գործնականն ու իմաստունը կերպով իրականացնելու համար, ան իմաստուն դադաափարն ունեցաւ Ոսկան Մարտիկեանի պէս ձեռնհաս մասնագէտ մը հրաւիրելու որպէս զի ուսումնասիրել վանքին անտեսական ու ելմտական կացութիւնը եւ անոր ցաւին արժատական բուժման լաւագոյն մեթոտը ցոյց տալ: Ինչ որ բրաւ, եւ այդ մեթոտին Թորոքոմ Պատրիարքի եւ անոր մեծագոյն ավակից Մեսրոպ Նշանեան սրբազանի խղճամիտ ու կրօնովի հակողութեամբ գործադրութեան շը նորոհել, վանքին շինարարական գործը մեծ թրուիչ առաւ, հասոյթները ստուարացան, պարտքը զգալի չափով — մօտ 30.000 ոսկիի գումարով մը — պակսեցաւ, եւ նիւթական կացութեան այդ ուրախատիթ բարելաւումը պիտի շարունակէր անշուշտ, եթէ հրեայարար բուռն բաղիւններուն հետեւանքով Պաղեստինի մէջ տիրող սուր տագնապը վանքին հասոյթներուն կանոնաւոր գանձումը անհնար դարձնելով՝ տնտեսական կացութիւնը նորէն, ղէթ ժամանակի մը համար, անասոյց ու խաբուտ կոյուղած ըլլար:

Թորոքոմ Պատրիարքի կարեւոր դործերէն մէկն ալ այն է որ իր նախորդին յիսնամեայ քահանայութեան յոբելեանին առթիւ հաւաքուած նուիրատուութիւններով — որոնց յուրջ

գումարի մը հասնելուն ալ ինքն իսկ նպաստած էր — կառուցանել տուաւ հասութեանը շէնք մը, որուն եկամուտով հաստատեց Նիշիէ Դուրեանի անուանի նուիրուած մատենաշարի հրատարակչական կազմակերպութիւնը, ինչպէս եւ Դուրեան մրցանակը, որոնք հայ գրական ու բանասիրական գործին կարեւոր նպաստ մը կրնան նկատուիլ: Մրցանակը, ձեռնհաս ժելով մը որոշուած, գնահատելի օգնութիւն մը բերաւ արժէքաւոր բանասէրներու եւ գրագէտներու: «Դուրեան Մատենադարանը» արդէն կը հաշուէ տասներեք հատոր, որոնց վերջինը Մեսրոպ Նշանեան սրբազանի խնամքով նոր լոյս տեսած «Ներմիա Ձէլգաի Քօճուրճեանի օրագրութիւն» մեծակապ լահական հատորէն է, եւ որոնց առաջինը ամփոփումն է այն սքանչելի յօդուածաշարքին զոր Գահիրէի Արեւին մէջ հրատարակեց Թորոքոմ սրբազանը Նիշիէ Դուրեանի կեանքին ու գործի վրայ: Այդ շարքին մէջ պիտաւոր տեղը բռնեցին — ու պատշաճ էր որ այդպէս ըլլար — հանդուցեալ Դուրեան արագանի տպուած ու անտիպ գրական ու բանասիրական արտադրութեանց հաւաքածունները, Էւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան հազար հինգհարիւրամեակի հոյակապ «Յուշարձան»ը, ու ստոյն կողքին, ինչպէս եւ այդ շարքին դուրս, սկսան երեւալ նաեւ — ու այսուհետեւ ընդ միշտ պիտի երեւան — ուրիշ յայտնի քահանայներու եւ գրողներու գործեր, (Գարեգին արք. Յովսէփեանի քանի մը մեծարժէք գործերը, Մեսրոպ արք. Տէր-Մովսէսեանի, Մըկըրիմի եպիսկ. Աղաւադեանի երկասիրութիւնները, ենն): Ինչ որ կը պակսի այդ շարքին մէջ, — ու նոյնիսկ այս տխուր առթիւ պարտք կը համարիմ՝ անգամ մը եւս՝ մատնանիչ ընել այդ կարեւոր պահասը, — Պետրոս Դուրեանի արդէն տպուած եւ անտիպ բոլոր գործերուն, որոնց ձեռագիրները վանքին մէջ կը դրանուին Դուրեան սրբազանի Պատրիարք ընտրուելէն ի վեր, քննական խնամեալ հրատարակութիւն մըն է, զոր հրապարակաւ թելադրած եմ Դուրեան սրբազանի զահակալութեան քիչ յետոյ, թելադրութիւն գոր կրկնած եմ անկից ի վեր մէկ քանի անգամ եւ որ ցարդ չէ կատարուած, մինչ ատիկա անյետաճկելի պարտականութիւն

մին էր Դուբեան Պատրիարքի կողմէ դէպի իր եղբոր յիշատակը եւ գրադէտ Թորոյով Պատրիարքին կողմէ դէպի մեր պաշտօնի քնարեղացի, որուն ամբողջական գործին կանոնաւոր չըրարատարակութիւն մը գեռ կատարուած չլլալը ամօթ մըն է մեր ազգին համար:

Ժառանգաւորաց վարձարանը եւ Սիոն պաշտօնաթերթը, որ իր նախորդին օրով արդէն որոշ բարձրութեան մը հասած եւ արտասահմանեան Հայոց կրթական եւ գրական վաստակին մէջ ուշադրաւ տեղ մը սկսած էին գրաւել, Թորոյով Պատրիարքի օրով աւելին ընդլայնուած ու զարգացած ձեւով մը շարունակեցին նոյն պատուական գործը: Թորոյով Պատրիարք այդ գործին ոչ միայն ինքն իսկ իբր ուսուցիչ եւ իբր գրող իր բովանդակ հմտութիւնը, տաղանդն ու եռանդը տրամադրեց, ոչ միայն զխոցաւ օգտագործել Միաբանութեան հին ու նոր ուժերը, այլ եւ գործակցութեան հրաւիրեց Յակոբ Օշականին եւ Շահան Պէրպէրեանին պէս առաջնակարգ մտաւորականներ, մին իբր Հայերէնի եւ գրականութեան, միւսը իբր էմաստասիրութեան ուսուցիչ, Երկունքն ալ աշխատակից Սիւնի: Այսօր, — Մայր Աթոռը եկեղեցական գործիչներու նոր սերունդ մը պատրաստելու անկարող դարձած ըլլալէն ի վեր — ներուաղէմի այդ Ժառանգաւորաց վարձարանը, Սահակ Կաթողիկոսի եւ իր ողբացեալ Բարդէն աթոռակցին նախաձեռնութեամբ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին մէջ հիմնուած վարձարանին եւ Ընծայարանին հետ, կը կազմէ թանկապէս աշխատանոց մը ուր կը պատրաստուէին ազգասէր ու զարգացած Հայ եկեղեցական գործիչներ, որոնց դերը անհրաժեշտ է՝ ու պիտի մնայ միշտ կարեւոր՝ Սփիւքի Հայութեան մէջ ազգային ոգիի պահպանման, տոհմային մշակոյթի զարգացման իբր ստար:

Թորոյով սրբազան սքանչելի թեմապետաց մին էր, որուն գեղեցիկ հայերէնով, սահուն ու վեհ գնացքով, մտածմամբ ու զգացմամբ հաւասարապէս հարուստ պերճախօսութիւնը հրճուանք մըն էր լսողին համար: Դժբախտաբար, իր քաղաքային ու զասախօսութիւններէն շատ քիչերը, դուրստապէս չարագործած ըլլալով՝ կամ սղագործութեամբ՝ պահպանուած են: Բայց նոյն

յատկութիւնները կը գտնենք իր գրչէն ելած բազմաթիւ արտագրութեանց մէջ: Միանգամայն ներհուն ու աւելանալից մատենագիր մըն էր, բանաստեղծական շունչով լի ազգասէր ու գեղասէր հրապարակագիր մը: Իր դերքը՝ Խըրիմեան Հայրիկին նուիրուած, իր հատորը Դուբեան սրբազանին վրայ, «Անաստասի համբէն» տխուրսով իր քրիստոնէական թարգմանութիւնը կ'ենեքի ու մահուան միջոյ խորիմաստ խոկմանց հաւաքածուն, իր յաղմթիւ յոյունածները, բանաստեղծութիւնները, թարգմանութիւնները, Արեւի, Սիւնի մէջ եւ այլուր, Նարեկացիի Աղօթամատենին իր աշխարհաբարի պատուական վերածումը, Քոռնէյի Պոդիկոստին իր տաղաչափեալ թարգմանութիւնը, ի յայտ կը թերն հարուստ մտքով եւ աշխատութեամբ գրուէր: Եւ իր յարգըն, — որ ինծի կը թուի թէ Մեսրոպ Նշանեան արքեպիսկոպոսը պիտի ըլլայ — առաջին պարտքն է հանդուցեալ Պատրիարքին ընդարձակ կենսագրութիւնը հրատարակելու եւ ատոր հետ ի լոյս ընծայել ջանք մը հատորներ ուրամփոփուած ըլլան անոր հոս ու հոն ցրուած գրական էջերը, թարգմանութիւնները եւ յօդուածները, որոնց վերջինը, «Ազգայաբանական» հարցին վրայ գրած ընդարձակ յօդուածը որ երեւցած է Սիւնի վերջին թիւին մէջ, իր կտակը եղաւ, եւ հիանալի կտակ մը, որովհետեւ ուժեղ ու ճիշդ մտածուած ու զմայելի յստակութեամբ ու կորովով գրուած ազգասէր մեծ Հայ եկեղեցական մատենագիր էջ մըն է:

Յանկարծմաստ կաթուածէ մը զգեստնուած, անիկա մէկ-երկու տամուռ մէջ՝ բազմամեայ մշտալար ու հրապառ գործունէութենէ մը ինկեր ընկմբեր է յաւերճական անշարժութեան օտուցիկ ստուերին մէջ: Ու զլիսն է կրբ հարուստը, ուղեղի արեւնախոնդուն է որ մերջ է դերը այդ բեղմնաւոր գեղեցիկ կենեքին: Բաւական հին չաբարախտէ մը արդիւն ծնւած, մաշած, վերջին արկածէն ալ աւելի տկարացած իր օրկանիքը պէտք ունէր չափաւոր աշխատանքով խաղաղ կենեքի մը սրբազան կարեւոր աւելի երկար աւելի. այդ կրակոտ հոգին, հանրային գործին ամբողջապէս նուիրուած այդ ազնիւ սիրտը, արհամարհելով ամէն զգուշու-

թիւն, չարաչար դործածելով խնայողութեան պէտք ունեցող իր կարողութիւնները, վսեմ անխոնձեմութեամբ մը փութացուցեր է իր վարձաներ: Եկեղեցական կարեւոր հարցի մը մասին նամակ մը գրած ատենը, կը գրէ Թղթակից մը, անիկա դարձուեր է գլխէն եւ ինկեր, ինչպէս անձուէր քաջ զինուոր մը՝ որ պատերազմի դաշտին վրայ գէն է ձեռին կը դռնէ իր փառաւոր մահը:

Ինչքան բնական, ինչքան հասկանալի կը գտնեմ որդիական խորին ցաւը իր Նոգեւոր դաւակներուն, ժառանգաւորաց վարժարանի եւրէկուան եւ այսօրուան աշակերտներուն, որոնք հեծկալութեամբով անոր դաւադր պաշարեր են եւ անոր մարմինը դառն ողբերով հանգչեցուցեր են Ս. Փրկչի վանքին հովանւոյն տակ՝ իր նախորդներու կողքին՝ իր յաւերժական հանգրտարանին մէջ:

Եւ ինքս, որ իրմով կը կորսնցնեմ, մեծ Հայէն դատ, իմ ամենասիրելի բարեկամներէս մին, արցունքոտ աչքերով է որ կը գրեմ այս տողերը, — ուր գիտցածէս, խորհածէս, զգացածէս այնքան քիչ բան կրցայ բռնել:

Կորուստը շատ մեծ է հայ ազգին, հա. եկեղեցիին, հայ մշակութիւն համար: Բայց ցաւի եւ յարգանքի խորագոյն արտայայտութեանը, որով պարտաւոր ենք չըրկապատել այդ դերացիւն Հայուն յիշատակը, պէտք չէ յուսահատութեան ոեւէ նօթ խառնուի: Մեքողայ չլանեան սրբազանը, Վանքին բազմալատակ աշու աշխատաւորը, փորձառու, հմուտ ու մեծապէս անձուէր, պիտի դիմանայ չարածակել, աջակցութեամբ քանի մը հին ու ձեռնհաս միաբաններու եւ մանաւանդ երիտասարդ վանականներուն, Դուրեանի եւ Թորգոմի սկսած գործը, մինչեւ որ զայ օրը ուր այդ նորափետուր կարեւոր ուժերէն մին հանդիսացաւ: 1916ին, եկեղեցականներէն, որոնց մէջ արդէն իսկ կան յուսատու ուժեր, ելլեն նոր Դուրեաններ եւ նոր Թորգոմներ, հայ ազգի, եկեղեցիի ու մշակոյթի դատը ամուր ձեռքերով վարելու, այդ իր մեծ ճան բարերար աշխատանքը շարունակելու եւ յառաջացնելու համար:

ՅՈՎԱԿԻՄ ԹԵՈՏՈՐՈՎԻՉ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ, որուն Երկու ամիս առաջ Լիովի մէջ վախճանած ըլլալուն լուրը ցաւով իմացանք, հայազգի մեծ անձնաւորութիւն մըն էր, որ Լեհաստանի մէջ առաջնակարգ դէմքի մը դերքն ու հռչակն ունէր: Պատերազմէն շատ առաջ, անոր անունը արդէն իմացած էի Մէրֆիւր տը Ֆրանսիա աշխատակից եւ իմ բարեկամ Ժան Լօրանթօվիչ լեհ գրագէտէն, որ զայն կը դրուատէր իբր իր երկրին ամենէն մեծատաղանդ ճարտասաններէն մին: Այն ատեն, Թէոտորովիչ աւստրիական խորհրդարանին մէջ Լեհաստանի պատգամաւորներէն մէկն էր: «1911ին մասնաւոր հրաւերով մասնակցեցաւ, կը գրէ Պէյուսթի Հայ կաթօլիկ Պատրիարքարանի պաշտօնաթերթը՝ Աւետիք, ազգային սինդոսիս»՝ Նոոմ, ինչպէս եւ Նոյն քաղաքին մէջ՝ 1928ին՝ եպիսկոպոսական Ժողովին: 1927ին եպիսկոպոսական օծման քսանեւհիղածեայ յորեւանը տօնուած է մեծ հանդիսաւորութեամբ, իսկ 1937ին իր քահանայական յիշատակը. այդ առիթներով շնորհաւորական կոնդակներ ստացած է Պապին կողմէ, եւ շքանշաններ ու պատուոյ տիտղոսներ լեհ կառավարութեանն ու համալսարաններէ (աստուածաբանութեան մարդապետ, պատուոյ քաղաքացի Լիովի, Ժերակուտական լեհ Հանրապետութեան, առաջին կարգի ասպետ վերանորոգեայ Լեհաստանի, եւն.):

Լեհ թերթերը իր մահը ծանուցեր են իբր ազգային սուգ մը եւ իր անհետացումը որդացեր են իբր կորուստը ազգային հերոսի մը: Ահա՛ իր մահուան առթիւ լեհական թերթի մը հրատարակած յօդուածէն հատուած մը, զոր կը քաղեմ Աւետիքէն. «Արհ. Թէոտորովիչ հայածէս արքեպիսկոպոսի մահուան համար բովանդակ Լեհաստան սուգի մէջ մասւ: Յիշու! անով կ'անհետանայ առաջնակարգ անձնաւորութիւն մը որ վերջին յիշում տարիներու շրջանին կը թողու անընթեի հետքեր ազգին կրօնական եւ հոգեւոր կեանքին մէջ: Սրբազան չարովիչ հաղուակուտ կարողութեամբ օժտուած, հմուտ աստուածաբան, բանիւրուն խորհող ու գրող, մտքի արտակարգ ձիւրքերուն կը միացընէր անուպատելի եռանդ հոգւոյ եւ սէր եկե-

դեցույց եւ հայրենիքի: Առաքելութեան նուիրում եւ տքնաջան գործունէութիւն, երկու հըզոր լծակները եղած են անոր կեանքին, իբր հովիւ եւ դաստիարակիչ Ազգին, որուն գերութեան սեւ ու տխուր տարիներուն ղադրեցաւ մասնանշելի Գրիստոսի հաւատը իբր միակ աղբիւր փրկութեան եւ վերականգնումի: Հանգուցեալին զէմքը այնչափ աւելի սիրելի է մեզ, որչափ օտար քունապետութեան ամենադժուարին ժամանակներուն եւ համալսարանային պատերազմի ընթացքին ինքը առաջին շարքերու մէջ գտնուեցաւ միշտ պաշտպանելու եւ ցատագովելու Եկեղեցւոյ եւ ազգի իրաւունքները: Վկայ է անոր արի եւ միշտ վճռական դիրքը իբր անդամ պատերազմէն առաջ Աստուրեական խորհրդարանին, ուր իր խօսքը յաճախ խոր արձագանգ գտաւ կայսերական կառավարութեան ամենահեղինակաւոր շրջանակներուն մէջ: Անոր մտքին եւ գործունէութեան հեղինակութիւնը շնամայաւ վերականգնեալ ու անկախ Լեհաստանի մէջ եւ Տնարիտ քրիստոնէական սիրոյ իր հողիով գրաւեց ամենուն սէրն ու համակրանքը, որովհետեւ անոր կենսաբի էական բակրացունքն էր ապրիլ եւ գործել իր ժողովուրդին բարեբան համար:»

Յովսէփ Թէոտորովիչ արքեպիսկոպոսի հրատարակած բաղմամբիւ գրուածքներէն՝ յիշենք հետեւեալները, — «Լեւոն ԺԳ. եւ իր դասը», «Վաթորիկութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը», «Ժմ կենանքս Քրիստոսն է», «Քրիստոսն եւ անոր Թաղաւորութեան համար պայքար», «Վաթորիկ գործունէութիւնը Լեհաստանի մէջ», «Քրիստոնէայ պետութիւն եւ հիմնադրութեան թիւն», մեծ երկասիրութիւն մը՝ բաղմամբի ստուար հատորներէ բաղկացած:

Թէոտորովիչ արքեպիսկոպոսը, որ «Հայածէս» լեհ կաթողիկ եկեղեցական մըն էր, Հայաստանի էր հայ ծագումով, որ յայտնի էր բոլոր Լեհաստան: Անիկա երկարամեայ խորունկ հոգածութեամբ վերանորոգած ու ճոխացուցած է Լվովի հայ ոճով եկեղեցին, զոր ԺԳ. դարուն Անիէն Լեհաստան գաղթած Հայեր կառուցած են: Այդ առթիւ է որ իրեն հետ Թղթակցութիւն մը ունեցաւ, իրմէ խնդրեցի տեղեկութիւններ այդ եկեղեցիի վերանորոգման գործի մասին: Եւ լուսանկարներ, ինչ որ սիրալսօթը զրկեց

ինծի, եւ պատկերազարդ ընդարձակ յօդուած մը հրատարակեցի այդ նիւթին վրայ Ամառիտի մէջ (1929) Նոյեմբեր-դեկտեմբեր թիւ): Այդ յօդուածին վերջը, կոչ կ'ուղղէի հայ արուեստի բարեկամ արուստամանեան ունեւոր Հայերուն՝ Լվովի մէջ գտնուող հայ ճարտարապետութեան այդ գոհարին վերանորոգման ծախքերուն համար Թէոտորովիչ արքեպիսկոպոսի բացած հանգանակութեան մասնակցելու: Կոչս արձագանգ չգտաւ դժբախտաբար, բայց մեծանուն Հայագէթ եկեղեցականը իր գոհունակութիւնը յայտնեց ինծի: Սփիւքի Հայութեան ծոցէն իր կատարած գործին հանդէպ զէթ բարոյական խրախոյսի եւ սրտազին գնահատման խօսք մը լսած ըլլալուն համար:

Անհետացած այս լուսաշող զէմքը մին է աննշմէ որ անուշադ իրենց զլուխը պիտի ունենան օտար երկիրներու մէջ յայտնուող ստղանդաւոր հայագէթներու նուիրուած հատորի մը մէջ:

ՄԻՀԻՐԱՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ Եւ ՄԿՐՏԻՉ ԱՆԿՐԱՆԻԿԵԱՆ որ գրեթէ նոյն ատեն վախճաներ են, գիտակից ու գործօն ազգասիրութեան յարգելի տիպարներ էին:

Առաջինը, զարգացած մտքով առեւտրական մը, հայրենասէր ու դրասէր աղնիւ: Հայ մը, որ կ'ըթական, մշակութային ու բարեխրական ձեռնարկներու յաճախ օգնած է, կարեւոր գումար մը յատկացուց Ատիա-Ապապայի հայ գաղութին համար եկեղեցիի մը կառուցման: Անիկա, հանրային հարցերուն մէջ չէզոքութիւնը նկարագրի գերազանցութիւն կամ մտքի անկախութիւն կարծողներէն տարբեր, որոշ ուղղութիւն մը նախասիրող մարդ էր, եւ Պոլսոյ մէջ տարիներով համախոհ եւ անջակից եղած է Ռաֆկաօբի եւ յետոյ Ռաֆկազաւ. Կիւսակցութեան: Վերջին տարիներուն, ան՝ մերթ Պուրէշ, մերթ Մոֆիա, կ'ապէր, իր վաճառականական գործերով գլխաւորապէս զբաղած, խախտաւ առողջութեամբ մը որ զինք կը ստիպէր հանրային գործունէութենէ հեռու կենալու, բայց միշտ իր սիրած Թերթերուն ուշադրութեամբ հետաւող եւ զրկան նորութեանց ծանօթանալ ցանկացող:

դուքի ամենէն յարգուած դէմքերէն մէկն էր: Պատենութիւնը չեմ ունեցած անձամբ ճանչնալու զինքը, բայց իր մասին գովեստ միայն լսած եմ զինքը մտէն ճանչցող բոլոր բարեկամներէն ու ընկերներէն:

Ամենուն, կը զրէ Թէքէեան, կրնանք ըսել անխոր ամենուն, իրեն հանդէպ ունեցած ըրգացումին մէջ կը մտնէր պատկառանք մը: Ու կ'աւելցնէ՝ «Այն-Պոլսեցիներէն եղաւ որոնց գաղափարական հայրենասիրութիւնը մզեց զիրենք գործնականացնալ ծառայել Հայութեան իր հայրենիքին մէջ իսկ, անտրտունջ յանձն առնել տալով այդ ծառայութեան բոլոր անհանգիստութիւններն ու վտանգները: Ինչպէս Փորթուգական, Տաթաւեան եւ ուրիշներ ուսուցչութեամբ՝ ինք մտադիր էր բժշկութեամբ երթալ գաւառ: Անոնք ժողովուրդին միտքը, ինք մարմինը խնամելով ուղեր էին միաժամանակ արծարծել անոր մէջ ազգային զգացումը, զայն մեղել ինքնապաշտպանութեան եւ ի հարկին ապրտաբարութեան: Այսպէս է որ նախ Քիլիսի եւ ապա Տիգրանակերտի մէջ Տօքթ. Էմֆիէճեան եղած էր Հնչակեան վարիչ, շատ կարեւոր դեր մը կատարելով 1895ին Տիգրանակերտի քարդինատեան պաշտպանութեան գործին մէջ եւ իրբեւ հետեւանք երկարատեւ քանտարկութիւն մը կըրելով:»

Իր Թափառիկ բժշկիկ կեանքին մէջ, եղած է այնուհետեւ Ատափաղար, Կէլիպօլու, յետոյ Եդիպտոս, ուր՝ գաղութին ազգային կեանքին մէջ՝ կարեւոր դեր կատարած է ռամկալարանի հակումներ ունեցող կտակոտ ազգասէր գործիչի իր խառնուածքով, օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ դարձած է Թուրքիա, գործած է Պոլիս ու Թօքատ, եւ ի վերջոյ Իպփիր, ուր մնացած է մինչեւ պատերազմին վախճանը: Զինադադարին, Բարեկողմարեան իրեն յանձնած էր Կիլիկիոյ մէջ բժշկական առաքելութիւն մը զոր աւարտելէ յետոյ դարձաւ Եդիպտոս, յետոյ գնաց Իպփիր եւ այդ քաղաքի քրիստոնէութիւնը հարստածող ազգտի միջոցին յոյս ու հայ փախտականներու հետ ապաստանեցաւ Աթէնք ուր մնաց եւ գործեց մինչեւ իր մահը:

Հնչակեան կուսակցութեան իւր անդամ իր

ազգասիրական գործունէութիւնը սկսելէ յետոյ, Տօքթ. Էմֆիէճեան եղաւ մին վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան յարդիներէն, յետոյ անդամակցեցաւ Սահմանադրական Ռամկալար կուսակցութեան ու վերջապէս՝ այդ երկու խմբակցութեանց միացումով կազմուած Ռամկ. Ազատական կուսակցութեան, որուն ամենէն անձնուէր ու հաստատուր՝ անդամներէն մէկն էր: Պանդալուսօրէն կը հետաքրքրուէր Պորհրդային Հայաստանով, զոր կը սիրէր՝ հակառակ բեմի բոլոր թերութիւններուն՝ իբր միակ քաղաքական ու ցեղային կազմակերպութեամբ իրականութիւնը զոր ունինք եւ որուն կ'աջակցէր Աթէնքի Հօկին միջոցով որուն իբր նախագահ ան մեծապէս օգնեց ներգաղթի գործին եւ գաղութահայութեան ու հայրենիքի Հայութեան միջեւ գործակցութեան բոլոր ճիգերուն:

Հ. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ, որուն մահը կ'իմանամ՝ Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի Հայ Մամուլի մէջ հրատարակած մէկ սրտաշարժ յօդուածէն, Ս. Ղազարու Միխիթրեան Միաբանութեան յայտնի անդամներէն մին էր: Ան եղաւ բազմազգ մը, որ իրական գրադէտ մը չէր ասակայն: Հրատարակած է տասնեակներով հատորներ, վէպ, ճերմուած, արձակ բանաստեղծութիւն, Թարգմարտութիւն, գրական ղէմքերու վրայ ուսումնասիրութիւններ, գնանգան թերթերու մէջ՝ Արտուշան կեղծանունով՝ անթիւ յօդուածներ, որոնց մէջ կը գտնենք ընթացումներ, ինքնատիպ ոճի մը հասնելու ճիգ, այլ եւ ճաշակի պակաս, ճշմարիտ տաղանդի չգոյութիւն:

Այգաատէր եւ աղնիւ Հայ մըն էր, ունէր բուն սէր հայ գրականութեան եւ արուեստի համար, գնահատելի ծառայութիւններ մատուց Ս. Ղազարու հրատարակչական գործին՝ իբր Բազմալեզու խմբագիր իր քանի մը տարի ըստանձնած աշխատանքով, իր Որբուցի եւ Գեղամի տնտեսներով ի լոյս ընծայած զրական ու զեղարուեստական պատկերազարդ չփղ հատորներով, որոնց մէջ հրատարակուած նկարներու, ե պրումաններուն ընտրութիւնն ալ միշտ անստաբիլ չէր, բայց որոնք հայկական տպագրութեան պատիւ բերող ձեռնարկներ էին:

Ասոնց համար ան արժանի է որ իր մահուան առթիւ ողջունենք զբաղանդութեան ու արուեստի այդ խանդավառ սերողը որ կ'անհետանայ: Հ. Պատուրեանի յօդուածէն կ'իյնանամ — զայ մանջով ու ցաւով — որ Հ. Երեմեան վերջ տար ինչպէս հուացած է եղբի Ս. Ղազարոս վանքէն (յայտնի չէ ի՞նչ պատճառով) ու թըշուառութեան մէջ կը քաշկուտէ եղբի իր կեանքը:

ՅՈՎԱԼՔ ՏԱՐԱՅԵԱՆ. — Վաղածամ մահով մը մեզմէ զատուեցաւ մեր զաղուիքի համակրելի դժմեքներ մին, Յովակէի Տարայեան: Պատեալով մէն առաջ Տրապիզոնէն Փարիզ եկած աղքատիկ երիտասարդ, ան իր յամառ աշխատանքով, մտքի եւ ճաշակի ներութեամբ՝ հասաւ Փարիզի մէջ վարպետ դերձակի գերբ մը շինելու իրեն: Պատեալովի առաջին օրերուն, առաջին շաբաթէն մին եղաւ որ Փրանսական բանակին: Կամարոն զընկեցան, մասնակցելու համար Փրանսայի պաշտպանութեան, ու յուսալով որ Փրանսայի եւ իր դաշնակիցներուն յաղթանակը իր հետ պիտի բերէր նաեւ թրքահայաստանի աղատագրումը: Ան քաջ զինուորիկ պէս կուռեցաւ, մինչեւ որ ծանրօրէն վիրաւորուած՝ արտօնուեցաւ կոխէն քաշուելու: Եւ ստացաւ մէկէ աւելի զինուորական պատուանշաններ: Պատեալովէն յետոյ, ան գործօն անդամներէն, մին եղաւ միշտ Փրանսական բանակի նախկին կամաւորներու ընկերակցութեան, եւ առեւ մը անոր նախագահ անուանուեցաւ: Իր մահը խոր ցաւ պատճառեց իր ընկերներուն եւ զինք ժողէն ճանչցող բարեկամներուն:

Իր գերեզմանին վրայ յուզումնալից ու պեղեցիկ դամբանականներ արտասանեցին իր ընկերներէն երկուքը, որոնքմէ առաջինը՝ իբր միեւնոյն Փրանսական ճակատին վրայ անոր հետ կողք կողքի կուռած ընկեր մը, անոր պատեալովի դաշտին վրայ ցոյց տուած անեկիւղ ու անձնուրէ վերաբերմունքը գրուածսոց, երկրորդը՝ որ իբր լէգէոնական Սուրբոյ մէջ կրուած է, բայց յետոյ մտերիմ բարեկամներէն մին եղած է Տարայեանին, անոր արի զինուորի յատկութիւններուն հետ՝ ազգասէր աշխիւ Հայու, բարեխեր ընկերասէր մարդու առաքինու-

թիւները պանծացուց, ըսելով թէ ան երբեք ձեռնունայն չէ թողած ոեւէ հայրենակից որ օղնութիւն մը ուզելու համար դիմած է իրեն եւ թէ իր գերձակի աշխատանքը բարեկործանական զբաղանակի պէս բան մը զարձած էր:

ԷԼՄԻՎ ԱՎԱՆՏԵՐՎԵԼՏ. — Այս վերջերս վախճանած եւրոպական մեծ դժմեքէն մէկն էր Էմիլ Վանտելովյոն: Անիկա եղաւ համախան բունհաւորութիւններէն որոնք կ'աւտթօնի, Պրայի, Քլեմանսոյի, Սելվինի, Անաթոլ Նիւրանի, Տրիի Քոչէնի կամ Լուծաթթիի կողմէն, պաշտպանեցին մեր կեղեքուած ժողովուրդի: Եւ անոր զատը եւ որ մինչեւ իր վերջին շունչը օր-րեկամ մնաց մեր ազգին: Սրտի պարտը մն է իր ընդ միշտ մեկնումին առթիւ յարգանքի բառ մ'ուղղել այդ պէրժ հայասէր մեծ ընկերվարական պետի յիշատակին:

Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹԱՆԱՅՈՒՆԻՒՆ. — Եւրաբերութեանց բացարձակ խղութեւն. Հայաստանի եւ զաղութանալութեան միջեւ, որ կատարեալ ազէտ մըն է մեր ժողովուրդի համար, կը յարունակուի ու մարդ չի կրէ: Նոր գործաւ թ' որքան աս եւ պիտի սիւն պիտի նստնի էր այդ երէկը. իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ, — այդ երէկը զոր ուրիշն էր միայն աս. կը տեսնէին եւ որուն թոնկալից դրական կողմէր մենք տեսած ու զնա-հասած ըլլալնուս հարտա առկի քան երբեք չը ուրտ ենք, այդ երէկը ուր Սփիւռքի Հայաստանի թիւը կարելիութիւն ունէր հայրենիքի վերա-շինութեան գործին իր մասնակցութիւնը բերելու (Խ. Ա. կուսակցութիւնը եւ Բարեգործականը այդ մտքին մէջ շատ բան ըրին), քանի մը տարիք անպամ մը քանի մը հազար պահուղուխտ Հայեր ներգաղթի կարաւանով մը Հայաստան կը դիպուէին՝ Երեւանի կառավարութեան եւ արտասահմանեան կազմակերպութեանց միացեալ ջանքերով, Հայաստանի մէջ հրատարակուող թերթերը կը փոխանակուէին աշխարհիս ամէն կողմը ընդունուած սովորութեան մը համաձայն — արտասահմանի մեր թերթերուն հետ, Երեւան լոյս տեսած պրքերը

կր ստանալինք կանոնադրապէս, մեղմէ ու մանր կրնային մերթ երթալ հոն քանի մը շաբաթ կամ ամիս մնալ եւ մօտէն տեսնել մեր հայրենիքին մէջ մեր ժողովուրդին կատարած փերաշինական ճիգն ու ձեռք բերած արդիւնքները: Այդ քանի, ալ շատ տեսաւ մեզի անողորմ ձակատապիրը, եւ այսօր տասն անգամ աւել՝ «պանդուխտ» ենք, «հայրենադուրի» ենք, քա՛կերկու տարի առաջ. հայրենիք մը ունինք եւ յունինք. ոչ թերթ, ոչ զիւրք, ոչ նամակ կր ուսանանք հայաստանէն, երթեւեկը դադարած է, չեղողովը դադարած է, գործակցութիւնը դադարած է, չենք իսկ որոշ դիտեր — եւ անուղարկի միջոցներով մերթ մասնական տեղեկութիւն մը միայն կարող ենք ատոր վրայ ստանալ — թէ արտեղի յայտնի գործիչներէն ու մտաւորականներէն, կամ նոյն իսկ մեր ազգականներէն, մօտիկ բարեկամներէն, ո՞վ ողջ է, ո՞վ մեռած, ո՞վ զենաած, ո՞վ «պառկած»:

Այս պայմաններուն մէջ, Բարեգործականի Կեդր. Վարչութիւնը լաւ բրած է — ինչքան ալ ատրկա դառն ըլլայ իրեն եւ ամենուս համար — որոշելով որ Խ. Հայաստանի մէջ իր հիմնած հաստատութեանց զրկուելիք պարբերական գումարները ժամանակաւորապէս — մինչեւ որ այս անհրաժեշտ իրաց փոխակ դերձ գտնէ — արտասահմանի տարադիր Հայերու նմանօրինակ պէտքերուն յատկացուին. այդ որոշում գործադրելէ առաջ, նամակով մը հաղորդեց զայն մէջ Խ. Հայաստանի կառավարութեան եւ թէ՛ Փաշինի Խորհրդային ղեկավարներուն միջոցով Խորհ. Միութեան կեդր. կառավարութեան, եւ յայտնեց թէ մինչեւ այս ինչ թուականը եթէ չստանայ զրական պատասխանը զոր կը ցանկայ, պիտի ստիպուի ցաւ ի սիրտ այդ դումարները՝ առնել մը՝ գործածել արտասահմանի մէջ. ո՞նէ պատասխան չտացաւ, ու արդէն իսկ սկսաւ Նուպարաշէնի — որ այժմ Սոփիստաշէն (?) կը կոչուի, — Գ. Յակոբեան Մայրանոցի եւ այլ հիմնարկութեանց զրկուելիք գումարները գործածել Սուրիոյ, Լիբանոսի, Յունաստանի տարադիր Հայերու տեղւորման եւ այլ նմանօրինակ ապօրոշտ գործերու: Մեկօրեան նուիրատուութեան տարեկան 3000 ոսկիին համար միայն դեռ չէն ուղարկ-

ճապարել այդ նոյն որոշումը տալու. « ու կը հասկնամ այդ վարանումը՝ այդ տարեկան 3000 ոսկին օրհնութիւն մըն էր Հայաստանի համար. քանի՛ ձեռով օգտակար կը դառնար այդ գումարը մեր հայրենիքի մշակութային գործին: Անով՝ Համալսարանին, մէջ հայաբնութեան ուսանողները կը պահուէին, յայտնի բանասէրներու անտիպ գործերը կամ մասնաւոր ապագարքով պատրաստած երկսիրտութիւնները կը հրատարակուէին, այդ բանասէրներուն պատուագին կը վճարուէր. այդ նոյն դումարով հոյակապ մտաւնագարան մը կ'առնուցուցաւ՝ Պետական Մատենադարանի հայալոյստան, կովկասադիւտական, արեւելադիւտական գրքերը եւ երեսանի ու էջմիածնի թանկազին Հին ձեռագիրները արխիւ կեդրոնացրնելու համար, ու այդ Մատենադարանի շէնքին ներքեւ հաստատուցաւ նաեւ մեծ տպարան մը, որպէս զի Մեքենեան հրատարակութեանց շարքին համար զլրուած ձեռագիրները աւելի յուստ կարենան տպուիլ: Մեր երկրին ու մեծ ժողովուրդին համար ամէն կերպով օգտակար հանդիսացող այդ գործն է ահա որ կ'ստանէ՝ յարաբերութեանց խղման տարօրինակ երեւութիւն յայտնուելէն ի վեր. եւ բմբռնելի է որ այդքան արդիւնաւատ ու հրճուողիք գործակցութեան մը ծառայող գումարներու ուրիշ տեղ իրարկումը որոշելուն վարանի Բարեգործա-կանի Վարչութիւնը. քանց եթէ ներկայ կացութիւնը անփոփոխ շարունակէ, տրամաբանական է որ այդ գումարներն ալ՝ միւսներուն պէս՝ ժամանակաւորապէս «նշուշտ» կ'իրարկուին արտասահմանեան բանասիրական ու գրական անտիպ գործերու հրատարակման: (Արդէն, եթէ հայրենիքի մէջ կատարուող մշակութային շործը անշուշտ աւելի կարեւոր է քան ինչ՝ կը կատարուի օտար երկիրներ ցրուած Հայութեան ծոցին մէջ, պէտք է նաեւ ի նկատի ունենալ թէ Խ. Հայաստանի մէջ մտաւորականները ունին կառավարութիւն մը եւ պետական հրատարակչութիւն մը որ իրենց կ'օգնեն, մինչ արտասահմանի մէջ բանասէրը կամ գրադատը ոչ մէկ կազմակերպութիւն ունի որ իրեն օգնէ):

Յարաբերութեանց խղման համատարած ախուր երեւոյթին մէջ, տեսակ մը տարօրինակ

բացառութիւն կաղմեց կաթողիկոսական Տեղապալ Գէորգ արք. Զէօրէքճեանի հարցարարն որ ուղղուեցաւ արտասահմանի հայ եկեղեցական վարչութեանց: Ճիշդ է որ այդ հարցարարին մէջ կան հարցումներ որ եկեղեցիի նկատմամբ, չունին, կան ալ հարցումներ որոնց որոշ սրտախան արդէն կարելի չէ տալ (մենք երբ անոնցինքն ենք ունէ յիշ պիտիակարութիւն պատարասել, ունէ հայ զաղութի անդամներուն ճիշդ թիւն իսկ երբ կրցել ենք որոշ պիտեալ): Բայց ասոնք պատճառ մը չեն որ այդ հարցարարն քննադատելով ու դատաւիտելով չատանանք (ինչպէս կ'ընեն ամենք): այլ հարցարարն, որ ուղղուած է արտասահմանի Հայոց՝ անշուշտ խորհ. կառավարութեան հասանութեամբ, — եւ ընդհանրապէս՝ Մայր Աթոռի եւ Սփիւռքի հայ եկեղեցական իշխանութեանց թղթակցութիւնը — միակ կապն է, յարաբերութեանց միակ միջոցն է որ կը մնայ այժմ Սփիւռքի Հայութեան եւ հայրենիքի ժողովուրդին միջեւ. պէտք է կառնիլ անոր, պէտք է պահպանեալն, պէտք է պատասխանել այդ հարցարարին, այն հարցումներուն որոնց կարելի է եւ օգտակար է պատասխանել:

Եթէ յարաբերութիւնները խզուած են, եթէ հայրենիքի մէջ անցած դարձածի մասին աղօտ ու անկատար ծանօթութիւն ունինք, սակայն խորհրդ. Հայաստան պաշտօնաթերթէն՝ զոր արտասահմանի մէջ ոմանք կը ստանան անուղղակի միջոցներով, կ'իմանանք մեր թիւրոգութիւններ որ սրտապնդիչ են, տխրասօզ պատկերին մէջ լուսաւոր կէտեր են. այդպէս են օրինակի համար Երեւանի մեծ թատրոնին զոր հանձնարելը թամանները ծրագրած ու մասամբ կատուցած էր — լինութեան մեծապէս յառաջացած րլլալուն լուրը, Յովհ. Թումանեան բանաստեղծին ի պատիւ Երեւանի մէջ հոկայ յուշարձանի մը մօտալուտ կանդուսին որոշումը, «Սասունցի Դաւիթ» հայ ժողովուրդական դիւցազնավէպի հազարամեակին հանդիսաւոր տօնախմբումը եւ հայ մտքի այդ մեծանշան արտազրութեան՝ ասոր. համար յատկապէս Երեւան եկած ռուս բանաստեղծներու ձեռնով թարգմանուիլը, Ռաչատուր Արփեանի կարգ մը անտիպ գործերու ձեռագիրներուն

պիտեւ, Թէ՛ Արփեանի եւ Թէ՛ Յովհ. Թումանեանի ամբողջական գործերու լոնսկան հրատարակութեան մը ծրագրին մօտիկ ապագայի մէջ իրականացման յոյսը, բազմալստատակ բանասէր, «Երուսթեան վաստակաւոր գործիչ» Եսկր Մանանդեանի շնորհ: Միութեան Գիտութեանց Ակադեմիայի իսկական անդամ անուանուիլը եւ այդ ատթիւ Խ. Հայաստան պաշտօնաթերթին պիտի կատարած ուսումնասիրութեանց նուիրած ներդրողից յորուածները, ամբողջ յորհ: Միութեան մէջ իբր մեծատաղանդ նուագաշարգար հանրածանօթ Արամ Ռատտուրեանի Մոսկուայէն Երեւան գալը, Հայաստանի բժիշկներու երրորդ համագումարը, որ կայացած է Երեւանի մէջ փետրուար 9էն 15 եւ որուն մասնակցած են 150 բժիշկներ, Հայաստանի Աշխարհագրական Ընկերութեան որոշումը 15,000 անդամով Աշխարհագրական Բաւարն մը խմբագրելու, նոյն Ընկերութեան քարտուղար Հ. Ստեփանեանի ջանքերով Հայաստանի վարչական քարտէսի մը (հայերէն լեզուով եւ բազմալեզուն) պատրաստութիւնը (զձագրութիւն Ա. Շահմուրատեանի), Երեւանի մէջ սկընսուողութիւնը Գրքի Պալատի չիւնութեան՝ որուն համար կառավարութիւնը որոշած է ծախսել 11 միլիոն 251,500 ռուպլի, Հայաստանի կառավարութեան արուեստի գործերու վարչութեան Երեւանի մէջ բացած թատերագրական մրցումը որուն փելքին կը կառնեն Ա. Իսահակեան, Գ. Շահինեան, Գ. Մեյքիսեդեան եւն., եւ որուն մասնակցած են 120 հեղինակներ (ոչ ոք առաջին մրցանակ ստացած, երբորդ մրցանակը Դերենիկ Դեմիրճեանի եւ Արմէն Գուլլապեանի տրուած, չորս տարիներ երրորդ մրցանակով վարձատրուած եւ երեք ուրիշներու գործը բեմադրութեան համար յանձնարարուած): Մարդարայատի դաշտին ինչպէս եւ ինքիւններ ու կարճեանի ոտոգման ծրագրին իրագործման, բազմալեզուն բարբարարդիւններուն վրայ տրուած մանրամասն տեղեկութիւնները, Հայաստանի անանարածուութեան եւ հարտարարուեստի յառաջիմութեանց փաստերը, Հայ Երաժիշաներու Միութեան առաջին Համագումարը Երեւանի մէջ, Հայաստանի մէջ գործող 782 արուեստի խմբակներու

ցուցակը (250 թատերական, 52 երգեցիկ խումբեր, 204 երաժշտական զանազան տեսակի նվագախումբեր, 165 պարի խմբակներ եւ 115 այլ եւ այլ խմբակներ), 1,165,000 թատերական թատրոնին մէջ 10 տարիէ ի վեր բեմադրուած 59 թատերախաղերու ցուցակը, Ժողովրդական Ստեղծագործութեան Տան ութ ամսուան ընթացքին վեց հազար աշուղական երգ, 850 հայկական պար, հինգ հարիւր զանազան երգեր 75 առակ, 250 հէքեաթ, հարիւր առած, հինգ հազար ասածածեք, վեց հարիւր հանելու՛ հաւաքած ըլլալը, Հայաստանի Գրականութեան ու Լեզուի Հիմնադրութեան մէջ աշխատատեղիներ իւրիւր. Հայաստանի մէջ հրատարակած յօդուածով մը յայտնած շահեկան տեսութիւնները Հայ ազգի եւ Հայ գրականութեան ընդարձակ ու լուսաւորական պատմութիւն մը գրելու պէտքերն ու ատոր համար հետեւիլիք հարկաւոր մեթոտներ վրայ, եւն. : Ասոնք սփոփարար իրողութիւններ են ներկայի մատախուղին մէջ լուսաւոր կէտեր կազմող եւ լուսաւորն ապագայի մը վրայ մեր յայն ամբողջող, ինչպէս եւ սապէս տեղեկութիւն մը — մեծապէս ոգեւորիչ — որ որ գտնեց նորէն իւրին. Հայաստան աստուածութիւն մէջ՝ զՀամաձայն Լուսաւորութեան Ժող. Գործադրութեան տուեալներուն, այս տարուան Սեպտ. 1էն յետոյ ի. Հայաստանի հանրային դպրոցները պիտի յաճախեն 310.000 աշակերտներ, մինչ անցաւ չըջանին 265.000 էր անոնց թիւը, իսկ դասաւանդող ուսուցիչներու թիւն է 8880, որոնցմէ 1089ը բարձրագոյն կրթութիւն ունին :

ԱՆՆԱԿԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Արտասահմանեան հայ կեանքին մէջ ալ, դրական շատ մը երեւոյթներու հետ, շին պակտի տիրուկէտեր, որոնց ոմանք մեծապէս մատահողի, այս վերջիններուն ամենէն ծանրակշիռն է Ալեքսանտրէթի Սանճաքի Հայոց կացութիւնը :

Թուրքերը, որ իրենց թիւին համար հարկ եղածին տարան անգամ աւելի ընդարձակ հողերով պետութիւն մը ունին, աչք տնկեցին աբշահանքին ալ վրայ, ուր կայ Թուրք փոքրամասնութիւն մը, բայց որ ոչինչ ունի պատմա-

կանօրէն, ազգաբնակչութիւն, մշակութեանօրէն յատկապէս թրքական : Ֆրանսական քաղաքականութեան վարիչները անցեալ տարուան վափուկ ու վտանգալից կացութեան մէջ, երբ ընդհանուր պատերազմի մը պայթելուն վտանգ աւելի քան կրկնեց զգալի էր, ծայրայեղ դիմելէն յետոյ, Թուրքերը ատով իրենց դիմակից, դժանկից դարձնելու միտմտ յոյսով : Հիմա ֆրանսական Խորհրդարանին մէջ այդ դիմագրական քաղաքականութեան դէմ շարժում մը ըսկըսած է. կորսուած այլ կարեւոր դիրքը նորէն ձեռք ձգելու, Թրանսպի Արեւելքի մէջ ինկած վարկը նորէն բարձրացնելու հիշ մը կայ քայց Թուրքերը կ'աճապարեն տուիլէն օգոտիլ՝ իրենց գէտաբայ միտած Սանճաք վարչապէս, գիտութեամբ եւ ամէն կերպով թրքական նահանգի մը վերածելու համար, որպէս զի յարմար դրոշին զայն պարզապէս Թուրքոյ կոչեն : Եթէ ֆրանսական գէտն ստորերը յաղորդի կորսուածը վերստանալ : Սանճաքը նորէն Սուրիոյ մաս կը կազմէ եւ մերտեք հանգիստ կը շարունակեն հոն ապրիլ, աշխատել եւ իրեն տոջմային ճակիոյթը պահպանել՝ ինչպէս որ ասորիկ կ'ընեն երաշխական Սուրիոյ եւ Լիւանանի մէջ : Իսկ եթէ այդ դիմագրական քաղաքականութիւնը յաղթանակէ եւ Թուրքերը — որոնց քանած դիրքը կ'ըսուի թէ կը խախտուեն նաեւ Անգլիացիք, — տէր տիրական դատան Սանճաքին, Հայոց կացութիւնը պիտի դառնայ հոն դժուար, Թերեւ իսկ գծողակ եւ կրնայ ըլլալ որ անոնցմէ շատեր ծախքներուն երթալ ապաստանիլ Լիւանան — ինչպէս արդէն իսկ քանի մը հազար հոգի Ալեքսանտրէթի, Պէլլանի, Գրքքիանի չըջաններէն : Գաղին հոն, — քան թէ Թուրք լուծի տակ մտնել նորէն :

Լիւանան նոր ապաստանած այդ Հայերը, զեռ չտեղաւորուած հին զաղթականներուն վրայ աւելնալով, երկրի մը մէջ աղիւս ու հեւրենկալ, բայց որ ինքն իսկ աղքատ է, կը ստեղծեն կարօտութիւններ, զոր ամոքել պարտականութիւն է աւելի բարեկեցիկ հայ զաւորութեան համար : Լիւանանի եւ Սուրիոյ մէջ, տեղացի ժողովուրդներուն կողմէ սիրալիր ապանջականութիւն մը դատած հայ զաղթականները, այդ

երկրորդն էր քաղաքացի դարձած, պաշտպան ծրարածայի հովանիին տակ, հանդիստ և անքաշի՝ կեանք՝ մը ունին ալլեւ, ու նոյն ատեն սմէն կարելութիւն եւ ապահովութիւն իրենց տոհմային կալմանկերպութիւնը, մակոյթը եւ զաւանանքը պահպանելու: Հայ ժողովուրդի կեդրոնական դանդուածը պարունակող խորհ.՝ Հայաստանին յետոյ, Սուրիա-Լիբանանի Հայութիւնը՝ մեծագոյն հայ համայնքն է, հայ շաղկապակրթութեան պահպանման ու զարգացման կարեւորագոյն յենարանն է որ կայ աշխարհի Աէջ: Ահա թէ ինչու Ռամկավար Արատական կուսակցութեան եւ Բարե - գործականի Ամերիկայի զեկամարնեւու միասնաբար կալմանկերպած մեծ հանդակուութիւնը Սուրիոյ եւ Լիբանանի կարօտ Հայերու օգնութիւն հասցնելու նպատակով, աղգասիրական ամենակարեւոր ձեռնարկ մըն է, որուն մեր բոլոր զաղութիւններու Հայերը լայնորէն մասնակցելու են:

Փառալուսի գլուխները. — Գիտունները երկար աշխատած եւ չեն կրցած դտնել բոլորակը քառակուսիի գերածելու (La quadrature du « cercle »)՝ միջոցը: Կայ սակայն աւելի զգուշարարութեան խնդիր մը, այն է քառակուսիի գլուխը մը կը կրցնելու միջոցը գտնել:

Ձկորայիք քառակուսիի գլուխը մը կը թուի բլլալ Պէյրութի Ազգային այն աշխատակիցը որ, եռասուղի մը տակ իր բուն անունը — Իրանաբ — սօզրած, նոր յօդուածո՝ մը եկեր է պնդել թէ նախորդ քրոնիկներէ, մէկուն մէջ Փօլ տիւ Վէնուի Սիլիկիդ չարչալանքին վրայ գրածս մեծ մասամբ անարդար է եղեր եւ թէ անկարելու պակասութիւններ՝ որ մասի փոթթնջ՝ եմ բերել, ու նաեւ պնդել թէ ես սխալել եմ գրելով որ Ֆրանսա Անկորայի համաձայնութեան որոշ մէկ յօդուածով արդէն առաջուց ընդունած է աշխատանքի վիճակին չիմքը՝ աշխտքն Թուրքիոյ գերակառնութիւնը Սանճաքին մէջ՝ թէ այդ համաձայնագրի շրջ յօդուածը այդպիսի՝ իմաստունի, թէ Փօլ տիւ Վէնու Անկորայի միջոցով ազգային շրջագրութեան համաձայնագրի մէջ չի գրեց չին հաստատել իմ այդ կարծիքս: Առաջին կէտին վրայ աւել-

լորդ է որ խօսիմ. ուշիմ ընթերցող մը թող կարգայ գիրքը, յետոյ իմ գրածս, ու պիտի տեսնէ որ զրգին մեծ արթնքը լիովին զրուստած եմ հոն, ու դիտողութիւնները մասնական բաց շատ կարելու անհշտութեանց վրայ են եւ անհրաժեշտ էին: Իսկ Անկորայի համաձայնութեան շրջ յօդուածը կարդալն ու օրինակելը չի բուեր, ինչպէս ըրեր է Ազգային եռասուղաւոր աշխատակիցը, պէտք է հասկնալ զայն. ինչպէս Սուրիոյ պաշտօնական լեզուն միմիային արարեւելը կըլլայ, երբ Թուրքերէնը Սուրիոյ մէկ նահանգի մէջ իրր պաշտօնական լեզու կ'ընդունուի Հոդուածը պետութեան կողմէ եւ համաձայնագրին մէջ առիկա կը բանաձեւուի՝ որդապէս, ու երբ նոյն համաձայնագրին նոյն յօդուածին մէջ կ'ըսուի թէ Անկորայի միջոցով մասնաւոր վարչաձեւ մը պիտի ունենայ: Փօլ տիւ Վէնու կը գրէ իր Այնքանտրէթի մաշտը գրողիկին մէջ՝ «Ֆրանսա այդ օրը (20 հոկտ. 1921, Անկորայի համաձայնագրին ստորագրման օրը) իր հաւանութիւնը տուաւ համաձայնագրի մը որ մերկայ աղէտը առաջուց կը պարունակէր...»: Իսկ Ֆրուստրովո կը գրէ՝ «Որոշ կ'երեւաւ որ Անկորայի համաձայնագրի ուրիշ բանի չէ սահմանուած բաց եթէ Թուրքիոյ նոր պահանջմանց հոյ պատրաստելու եւ Ֆրանսան մղելու որ լքէ Անկորայի միջոցով չըլլանք: Լէ Վոյօմբէր մասագրին այս տարուան Մարտի թիւին մէջ, տիւ Վէնու ունի նոյն նիւթին վրայ նոր եւ շատ լաւեկան յօդուած մը, ուր գրեթէ բառ առ բառ կ'ըսէ ինչ որ ես ըսել էի այդ նիւթին վրայ եւ զոր եռասուղաւորը բուրովին սխալ կը հռչակէր. «Ֆրանքիէն Պուլ-Լոն, կը գրէ, Անկորայի համաձայնագրին մէջ մտցուց յօդուած մը», որ Թուրքերուն կը չորհուրէր Անկորայի միջոցով լալ չհոգողութեան բոլորովին նախկնալ իրաւունք մը: Անոց կը

*) Պի յօդուածը, որուն ահա՝ քառակամ քարգամութիւնը. «Մասնաւոր վարչաձեւ մը պիտի եռասուղաւոր Այնքանտրէթի շրջանին համար: Այդ շրջանը բնական զանազան բոլոր զիւրութիւնները պիտի վայելին իրենց սնակաթիւնը զարգացման համար: Թուրքերէն լեզուն համապատասխան հանգամանք պիտի ունենայ:»

բանար նոր պահանջումներու ուղին: Թուրքերը ալ եւս ջղադրեցան սահմանալիտուն վրայ դօրքեր համախմբելէ, Անտիոքէն Հալէպ տանող ճամբան կտրելէ, Ամանոսի մէջ իրարանցում յառաջ բերելէ: Կը ջնախայն Թրանսսոս զղուեցրնէ Ասանազէն: Թրանսսոս կը մնար այն ոգիին մէջ որ դէմքը տարած էր Անկուրա: Ոչ մէկ դիմադրական ճիւղ փորձեց: Նոյն իսկ իր պլանքը համարեցաւ Թուրքերուն այնտեղ օղղեցուն թիւնը նպաստաւորելը:»

Հ. Վարդան Հացունիի անխոհեմ յամառութիւնը.— Բազմալիպէ վերջին թիւին մէջ Հ. Վարդան Հացունի կը վերադառնայ՝ բաւական երկար յօդուածով մը՝ «Պորենացի-Կաղանկատուացի» հարցին, ու կը ճշդի ապացուցանել ինծի դէմ ուղղուած միամիտ սրամտութեան անվախս սլաքներով եւ Աղոնցին դէմ լարուած՝ լուրջ թուող բայց իրենց մեծամտութեան մէջ խախտւած՝ պատճառաբանութիւններով, թէ Կաղանկատուացին է. դարուն ապրած է եւ Պորենացին քաղուածքներ րրած, որով է եւ Պորենացին կը դառնայ նորէն է. դարուն հերկացի: Խնդրեցի՝ անդամ մը եւս — Աղոնցէն որ Հ. Հացունիին տեսութեանց սխալները հարկ եղած բոլոր թեքիքական փառսերով ցոյց տալու յղանակներ ինքը հաճի կրել: Թող Հ. Հացունի ասկիւ ինչպիսի մասը փաթթելու տեղ՝ օրինակ առնէ իմ իմաստուն վարժունքէս: Պորենացիին Ե. դարուն մարդ չլլայր հաստաաեւու համար ալ եւս նոր փաստի պէտք չունիմ ես, բայց Կաղանկատուացին չեմ ուսումնասիրած եւ բնական կը գտնեմ անոր ո՞ր դարուն ապրած ըլլալու հարցը վճռելու համար Աղոնցի պէս դիտական ոգի ունեցող եւ իմ ապէս հմուտ մասնադէտ բանասէրի մը գիմել: Անախիտ յառաջիկայ թիւին մէջ պիտի երեւայ իր մանրակրկիտ յօդուածը, որ Հ. Հացունին իսկ պիտի համոզէ — կը սիրեմ գէթ յուսալ — իր թէյին անճշգոյթեանը ասին: Հ. Հացունի յարկելի հաւաքէ՜ մըն է (compilateur) իր համբերատար պրպտումներով կոպմուած զիրքերը օգտակար աշխատութիւններ եւ, բայց ճամբարտ գիտուն մը չէ: Մէջը որ Զօպանեանը «Զօպանեմի» (ուրեմն եւ Դուրեմանը «Դուրեմի»)

կը հուովէ, որ կը դրէ հումանշնր, նախադրեր, փոխանակ գրելու հումանիշներ, նախադիրներ, ատով իսկ արդէն կ'ապացուցանէ՝ ինծի համար՝ թէ զիտական ոգի բնու չունի եւ թէ ուրեմն Կաղանկատուացիի մասին իր վարկածը սխալ է:

Նոր Հրատարակութիւններ.— Ասոնց թիւն ստուարացաւ — Թէ եւ շատ սակաւաթիւ զօրներով — Անախիտի վերջին թիւի քրոնիկէսի վեր, եւ սակայն այս անգամ ալ պիտի չկարենամ այս քրոնիկէն մէջ մասնամասնօրէն անոնց վրայ գրել: Պիտի յիշատակեմ միայն, երեւցած ամենէն շահեկան նոր գրքերուն մէջէն, Ովասիս տիտղոսով սիրուն, հաւաքածու մը զօր Պոյսոյ մէջ հրատարակել Եւսթուս մը Երիտասարդ գրողներ, տարի մը առաջ Պոլիս վարձանած արժէքատու գրող եւ աւագ Յովհ. Ալեքսանեանի գանադան գրողներէն: «Անցքեր ու անձեր» տիտղոսով հաւաքածուն, զոր իր արքին ի լոյս է ընծայել Թորոս Աղաաեանի հիման «Մշակոյթ» մատենադարին մէջ, Հայ Գրականներու Բարեկամներ» անունն ապացած «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ» խմբակցութեան Մատենադարին 11րդ. գիրքը, «Արտասահմանի Արդի Հայ Գրականութիւն» տիտղոսով հաւաքածուն Ա. հասորը, որ նրւիրուած է արտասահմանեան հայ նոր գրողներու, Ժաք Յակոբեանի «Գաղտնի Ճամբան», հաւաքածու քանաստեղծութեանց, որոնց մէջ կը յայտնուի նրարգագ քնարերգակի Թանկագին Խառնուածք մը, Ա. Սարուխանի քաղաքական լաւագոյն երգիծանկարներուն մէկ հաւաքածուն՝ Լա Պուր Շիքիլիէն թերթին կողմէ հրատարակուած, La vie politique vue a travers la caricature, «Հաշտարար Երեմի», վիպակ մը, որուն հեղինակն է Լուսիպիլիւ Ժամկանունին տակ թարգմտած պատերազմի հայ որբ մը, չափեկան գործ լաւ զգացուած ու լաւ գրուած եւ որ յուսատու ուժի մը յայտնութիւնը կը բերէ, Ֆերապ Ժամկանունով երկտարար հեղինակի մը բանաստեղծութիւններու հաւաքածուն, «Տըւայտաններ» տիտղոսով, ուր կան ընտիր էջեր, անթերի լեզուով մը եւ խնամեալ տաղաշափութեամբ մը գրուած, Ժամանակակից հայ

պատմութեան այս կամ այն էջի մասին նոր նկիւնդէններ. ու լուսարանութիւններ պարուհակող դիրքեր, որոնք շահեկան են վաւերացնող տեսակետով, ինչպէս հայերէն խաղափառութիւնը Հրապարակաւ Փաստաբանական Փշարտանքէն դրած լեռնային Պատրապարհին (որ տեսական ուղղամարտութեան ալ ուսումնասիրութիւն մըն է), Լեւոն Լաւրի Մեր Յամբան (Գաղպէկ, Լարս, Վլադիկավկաս, դրուագներ պատրապարհի օրերէն) եւ Ա. Գրիշանդանեանի Ազգային շարժումների դրոշմատնաքանդակ (նշանակալից շարժումների դրոշմատնաքանդակն ուսումնասիրութիւն), «Երեմիա Էնէպի Բէօմիւրեանի օրագրութիւնը, Թուրքիոյ, ողբերգութիւններն ու գանձերը», զոր ընդարձակ ներածութեամբ մը հրատարակած է Մեքորպարը. Նշանեան (հրատարակութիւն զոր արդէն մատնանիչ ըրած էմ այս քրոնիկիս սկիզբը), նոր մատենաշարի մը (զոր հրատարակողն է Միկրիշ Պարսամեան եւ որուն նպատակն է Մ. Հայաստանի դրականութեան լուսադրոյն էջեր ծանօթացնել զաղուժահայրութիւն) առաջին երկու հատորները, մին նուիրուած Ալեք Բակուցի, միւսը Ստեփան Զօրեանի, պատճառաբանութեամբ, Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցի 1889 տարուան պատկերազարդ ընդարձակ տաթիկները:

Նորադոյն հրատարակութեանց շարքին, կ'ուրժմ մանաւորապէս մատնանիչ ընել նոր հիւնուած չորս պարբերական, մին Գահիրէ լոյս տեսող, Փրանսերէն քաղաքական պատկերազարդ շարաքաղութիւն մը. «La Caravan», որուն Քոյակապ երգիծանկարները գործն են մեր մեծատաղանդ. հայրենակից Ալեքսանդր Սարուխանի: միւս երեքն առաջինն է հայերէն լատ շահեկան շարաքաղութիւն մը, զոր Մեր Տաւր տիտղոսով կը հրատարակէ ծօտ երկու ամսէ ի վեր Փ. Տիրան վարդապետ Ներսիսեան, Փարիզի Հպեւոր Տեսուչ Վոստրապուս արք. Գիւպարեանի փոխանորդը, որ երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի ամենէն հասուն լըրշնաւապետներէն, Դուրեան, Բարզէն ու Թորգոմ կրօնապետներու եւ ուսումնականութեան ընտրեալայն աշակերտներէն մին է. մնացեալ երկուքը՝ երիտասարդներու երկու խումբի կող-

մէ Հիմնուած ամսաթերթեր են, մին՝ Փրանսերէն, «Hayastan», միւսը՝ հայերէն, նոր Սեռուից:

Տիրան վարդապետը, որ իր քանի մը քաղաքներով ինքնիշխան յայտնեց հմուտ ու ներշնչակ ինկեղեցական ըմբռնաց, այս ինքնատիպ ծրագրով պարբերականին մէջ երեսուն կը բերէ ծրագրէ եւ ազգի սէրը ներգաշնաօրէն միացնող լըլախոմ մատուցականի մը ոգին՝ յըստակ ու համեղ ոճի մը մէջ: Երիւշ հրատարակութիւն մըն է, ազգապահպան հայ ներկեցիկի իր բուն գոյնով, Նշանակութեամբ, արժէքով ճանչցնելու եւ սիրցնելու ձգտող, ուրեմն եւ ազգապարական եւ օգտակար ձեռնարկ մըն է: Բաժանորդագրութեան ձեւն ալ ինքնատիպ է. Թերթը կը դրկուի որոշ թիւով հայրենակիցներու, եւ հրատարակելը կը յայտարարէ թէ չկըցողը ոչինչ պիտի վճարէ, կըցողը պիտի վճարէ՝ ինչ որ ուղէ: Կը մաղթեմ որ կըցող ու վճարէ ուղղութեամբ բազմաթիւ ըլլան, որպէս զի այս աշխիւ ուղիով մը տողորուած Թերթը ընդլայնուի, զօրանայ եւ իր բարեբաւ դերը աւելի լայն չափով մը կատարէ:

Hiyastan Ը, որ իբր ենթատիտղոս ունի (Հայ Երիտասարդութեան ամսօրեայ Հանդէս), կը հրատարակուի հայրենասէր հայ երիտասարդներու խումբի մը կողմէ (որոնց մէկ մասը անգամ են Փարիզի Հայ Երիտասարդաց Ակումբին եւ համակիցի ծրագիր մը ունի, հայ ազգը, անոր պատմութիւնը, մշակոյթի եւ դատը ճանչցնել հաղարարող Հայեր իրենց երկրին մէջ հիւրընկալած Փրանսացի ժողովուրդին ու նաեւ մատուցող տարրերի մէջ ծնունտ եկած կամ այստեղ իսկ ծնած նորատի Հայերու՝ որ անտեղեակ են իրենց ցեղի պատմութեան իւր նոյն իսկ լեզուին: Եւ խախտուելի կը գտնեմ այս ձեռնարկը, եւ չեմ մտածեր որ ան կը նպաստէ տարադիր Հայութեան նոր սերունդին հայ լեզուի իր անկտուրութեան մէջ ամբառնալու: Ընդհակառակն, այս նորադոյն Հայերուն իրենց ծանօթ Փրանսերէն լեզուով ճանչցնելով ու սիրցնելով իրենց ցեղին պատմութիւնն ու շնչակիցն, աղք. Թերթը զանոնք պիտի մոէ իրենց տոհմային լեզուն սորելլու համար հարկ եղած ճիշդ աւելի յօժարկաւ ընե-

լու: Եւ արդէն այս առաջին թիւին իսկ մէջ կայ հայերէնին դասընթացքի մը առաջին դասը: Եւրոտասարդ խմբագրութիւնը իր կարելին ըրեր է որ առաջին թիւին բովանդակութիւնն ըլլայ այլազան, լուրջ ու չափական. ուշադրաւ է մասնաւորապէս յօդուածը Յովիկ՝ Նղիազարեանի, որ խոսամանայից ուժ մըն է. գոնեւն է Արմիկ Զամախեանի ազգասիրական աւելնը: Կան յօդուածներէն ոմանց մէջ՝ տեղ տեղ՝ Փրանսերէնի սխալներ, ու կան յայտնուած կարծիքներ որոնց ինչ ինչ կէտերուն վրայ կարելի է դիտողութիւն ընել: Հարկ չկայ հիմա քննադատութեան ենթարկել այդ երկուստարգական զեղեցիկ ձեռնարկին առաջին արտայայտութիւնը, կարեւորը՝ խրախուսելն է այդ ձեռնարկը, եւ թելադրել մեր Փրանսերէն գրել պիտոցդ բոլոր հին թէ նոր գրողներուն որ աւելցնին այս թերթին. «Իման թէ՛ լաւ լայլայ որ իւրաքանչիւր թիւի ամբողջ բովանդակութիւնը ցոյց տան Փրանսերէն շատ լաւ գիտացողի մը, որպէս զի Փրանսայի ընթերցողները այս թերթը լեզուի տեսակէտով անթերի գտնեն:

Նոր Սերունդը, մասամբ հայերէն, մասամբ Փրանսերէն, օրկանն է «Փարիզի Հայ Եւրոտասարդաց եւ Հայուհեաց Միութիւններուն», եւ, Փրանսահայ Հայաստան կամ Փրանսախօս նոր ընթացքին: Ամէն Հայ գիտէ նաեւ որ կը սիրէ բնիկ ձեռնարկ մըն է եւ արժանի քաջալերութեան: Անոր այս առաջին թիւը կը պարունակէ նախաձեռնակ երիտասարդներուն կողմէ խմբագրական մը ուր կ'ըսեն թէ «եւկուսակցութեան չի պատկանիր իրենց կրկնակ խմբակցութիւնը, բայց զաղութին ազգային գործերով շահագրգռուիլը, անոնց մէջ դեր կատարելը, եւ մասնաւորապէս Հայ ողիի, լեզուի, մշակութիւնի գաղութային նոր սերունդին մէջ պահպանման գործին համար աշխատիլ իրենց նուիրական պարտականութիւն կը նկատեն: Լաւ է որ մատաղ տարիքի մէջ, դեռ անփորձ, իրենց հանրային գործունէութիւնը չսկսին կուսակցամոլ կրքոտ արտայայտութեանց մէջ մոլորելով. բայց չէզոքութիւնն ալ առաքինութիւն մըն է: այս երիտասարդական Միութիւնները պէտք է ըլլան փորձադաշտ մը, կազմուելու միջոց մը,

եւ այդ խմբակցութեանց մէջ մեր երիտասարդ ուժերը սորվին իրար սիրել, իրենց ազգը սիրել՝ ամէն բանէ վեր, եւ օր մը երբ իւրաքանչիւրն ընտրէ այն հոսանքը կամ կուսակցութիւնը որուն պիտի աշխատէ ազգին ծառայելու համար, իրարու հետ այս կամ այն կէտի վրայ համաձայն ըլլալով, իրարու հետ միեմնելով, իրարու դէմ պայքարելով հանդերձ, շարունակեն իրար սիրել եւ յարգել իրոք միեմնոյն ազգին զաւակները, իրոք եղբայրներ: Նոյն թիւը կը պարունակէ նաեւ «Երիտասարդ Հայուհեաց Միութեան» մէկ կողմ «Երբ աշխատանք» ախտողոսով, տոգորուած՝ անկեղծ, ջերմ ու թրթռուն Հայրենասիրութեան շունչով մը, եւ որ շատ զգայուն ու գրողներուն պատիւ բերող է մըն է: Փրանսերէնով շարադրուած բաժնիւր լեզուի տեսակէտով լաւագոյն է — մանաւանդ Պ. Փօլ տիւ Վէնտի բանաստեղծութեան վրայ Պ. Պերմ Միրիմանեանի լաւ դարձուած յօդուածին մէջ — քան Հայաստանի ինչ ինչ հատուածներուն: Բայց Հայաստանի Ա. թիւին բովանդակութիւնը աւելի ճոխ է քան Նոր Սերունդին, եւ այս վերջոյն հայերէնով գրուած բաժնին մէջ շարադրութեան ու լեզուի թերութիւններ կան: Անշուշտ այդ թերութիւնները հետզհետէ կ'անհետանան, եւ նորանոր աշխատակից ուժերու յաւելումը, այդ օրկանը կը դառնայ Հայ երիտասարդութեան համար գրաւիչ ու ոգեւորիչ թերթ մը:

ՀԱՅ ԳԱՂԹ. ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ. —

Այս Յանձնաժողովը իր երկրորդ Համադրումը պէտք է ունենար փետր. 25ին, Փարիզի մէջ: Հրապարակած 27 կազմակերպութիւններէն ու հիմնարկութիւններէն պատասխանած եւ իրենց մէկ կամ երկու պատուիրակը նշանակած էին 13ը միայն, որով պարզ մեծամասնութիւն իսկ դոյացած ըլլալով, հաւաքուած պատուիրակները եւ Յանձնաժողովի անդամները համաձայն եղան որ նոր Հրաւերագրները դրուին Համագումարը կայացնելու համար քանի մը ամիս յետոյ, իսկ հաւաքոյթը տեղի ունեցաւ Նորէն խորհրդակցական հանդամանքով: Յանձնաժողովի երկուստայ գործունէութեան տեղեկագիրը կարդացուեցաւ, այդ գործունէութեան յոյս

կամ այն կէտին, ինչպէս եւ հայ դաղթականներու վերաբերեալ այժմէական հրատապ խնդիրներու մասին պատուիրակներէն ոմանց կողմէ ուղղուած հարցումներուն Յանձնաժողովի անդամները պատասխանեցին լուսաբանութիւններ տալով: Նախորդ Համագումարը, վերահաստատելով Յանձնաժողովը իր նոյն կազմով եւ հրաւիրելով զայն նոյն ծրարով շարունակել իր դրօշմանքները՝ ամէն ձևով պաշտպանելու համար հայ դաղթականներու շահերն ու իրաւունքները, հինգ հոգիէ բաղկացած Արտակարգ Յանձնախումբ մը նշանակեց, որպէս զի ան օղնէ Յանձնաժողովին՝ կանոնադրի մը խմբագրութեան եւ յաջորդ Համագումարի կազմակերպութեան մէջ: Յանձնաժողովը եւ այդ Արտակարգ Յանձնախումբը միասին՝ շարք մը նիստերու մէջ աշխատակցելով՝ լիակատար համախոհութեամբ կանոնադիր խմբագրեցին ի երկրորդ Համագումարին համար հրաւիրուելիք կազմակերպութեանց ցուցակը կազմեցին: Յանձնաժողովը այդ կանոնադիրը տպագրել տալով հրաւիրադիրներուն հետ զրկեց՝ որոշուած թուականէն ամիսներ առաջ՝ հրաւիրուած կազմակերպութիւններուն եւ փետր. 25ի հաւաքութիւն ալ անկից մէկ մէկ օրինակ յանձնեց բոլոր պատուիրակներուն: Միայն պեճիքահայ գաղթային Վարչութիւնէն է որ զաղափարն ունեցած էր այդ կանոնադրին ինչ ձևով մասերը փոփոխելու առաջարկ բերել, առաջարկ զոր ներկայացուց այդ Վարչութեան պատուիրակ Պ. Մ. Մփհրդատեանը: Համագումարը մեծամասնութիւն չզոյանալուն պատճառով պաշտօնապէս բացուած ըլլալով, կանոնադրի մէկ քանի կէտերուն վրայ գաղափարներու փոխանակութիւն միայն տեղի ունեցաւ: Փափաք յայտնուեցաւ որ Յանձնաժողովը նոր հրաւիրադիրներ ուղարկէ որպէս զի Համագումարը տեղի ունենայ, ոչ թէ տարիէ մը ըստ Յանձնաժողովի կանոնադրին, այլ Յունիսի ընթացքին: Իսկ իր վերջին նիստին մէջ, Յանձնաժողովը յարմարագոյն դատեց որ Համագումարը հրաւիրուի յառաջիկայ աշնան սկիզբները, որպէս զի հրաւիրուած հեռուոր կազմակերպութիւններ ժամանակ ունենան հարկ եղած թղթակցութիւններն ընելով իրենց պատուիրակը նա-

խաղելու: Փետր. 25ի Համագումարին համար Յանձնաժողովը հրաւիրադիրները զրկած էր աւելի քան չորս ամիս առաջ, եւ աւելայն այդ հրաւիրուած կազմակերպութիւններէն ոմանք զեռ փետր. 25ին օր մը առաջ միայն (եւ մին՝ այդ օրն իսկ) իրենց պատուիրակին անունը հաղորդած էին Յանձնաժողովին...: Յանկալի է որ այս անգամ բոլոր հրաւիրուած կազմակերպութիւնները պատասխանեցին եւ իրենց պատուիրակները նշանակեցին որոշուելիք թուականէն զէթ քանի մը շաբաթ առաջ: Զարմանալի եւրեցաւ մեկի որ Պէյրութի Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքութիւնը, Պուլկարի Հայոց Առաջնորդարանը, Իստախի Հայոց Գաղթային Վարչութիւնը եւ Փարիզի Հայ Կրօնակազմ Ընկերակցութիւնը, որ Նախորդ Համագումարին իրենց մէկ կամ երկու պատուիրակը նշանակած էին, այս անգամ լուռ մնացին. կը յուսամ որ նոր հրաւիրադիրներուն անոնց կուտան անգամ մը եւս հաստատական պատասխան: Մարտչիի Հայ Աղագային Եկեղեցական Վարչութեան առանց պատճառ ցոյց մատուցուեցութեան մերժումը, եւ այլ քանի մը կազմակերպութեանց սկիզբէն ի վեր պահած լուծութիւնը ցանկալի է որ չվերհետնայ այս անգամ: Հայ Գաղթականաց կեդր. Յանձնաժողովը տարիներէ ի վեր կը կատարէ հայ դաղթականներուն համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող գործ մը. անոր հրաւիրած Համագումարին մասնակցել, խրախուսել ու զօրացնել այդ ազգօգուտ մարմինը, ծառայութիւն մատուցանել է հայ դաղթականներու դատին:

Գալով այն կանոնադրին զոր Յանձնաժողովը ներկայացուց փետր. 25ի հաւաքութիւն, Պ. Ա. Թէրզիպաշեան կը սխալէր Ապագայի փետրուար 24ի թիւի իր յօդուածին մէջ (ուր կան եւ այլ «Վաւերաթղթային» սխալներ) ըսելով թէ Հայ Գաղթ. Յանձնաժողովն է որ միայնակ խմբագրած է այդ կանոնադիրը. իսկ փետր. 25ի հաւաքութիւն քիչ յետոյ, այդ հաւաքութի ղեկանին ղեկուցեց առաջ, նոյն թերթին մէջ անստորագիր տեղեկատուութիւն մը երեւցաւ, ուր Պ. Թէրզիպաշեանի ըսած ին ճիշդ հակառակը կ'ըսուէր, այսինքն թէ

այդ կանոնադիրը կը ներկայացուէր իբր միմի-
այն նախորդ Համադումարի նշանակած 5 հոգի-
նոց Արտակարգ Թանձ. Հնչարդուած Կանոն-
ադիրը խմբադրուած է, ինչպէս նախորդ Հա-
մադումարը որոշած էր, Յանձնաժողովի 11
անդամներուն եւ Արտակարգ Յանձնախումբի
5 անդամներուն աշխատակցութեամբ եւ միա-
ձայն Համախոռութեամբ. եւ ահա՛ անունները
Յանձնաժողովի անդամներուն, — Լեւոն Բա-
շարեան, Լեւոն Երագեան, Հրանդ Թորոսեան,
Տիրան Լուսարար, Արամ ձիւմպիւշեան, Մատ-
թէոս Նապաստեան, Ա. Չ., Սերորէ Պէրպէր-
եան, Վեր. Չ. Պուտաբեան, Մէթր Չ. Սրապ-
եան, Պատ. Ա. Վէքիբեան: Ահա՛ անունները
Արտակարգ Յանձնախումբի անդամներուն, —
Ն. Գամէրեան, Պօղոս Էսմէրեան, Լեւոն Կէր-
տանգ տօթթ. Ա. Պօղոսեան, Բ. Տամյանեան:
Այս 16 հոգիի խումբը լուրջ ու փորձառու մար-
դոցմէ կը բաղկանայ, որոնք կրնան անշուշտ
սխալիւ, բայց որոնց կարելի չէ վերագրել ոչ
Հատուածամուլական, ոչ անձնամուլական ոեւէ
ձգտում. անոնք կանոնադիրը Հարադրած եւ
այդ ձեւով, որովհետեւ այդ ձեւը Համարած են
օգտակարագոյնը հայ ազդեցականներու շահե-
րուն պաշտպանութեան համար:

ՄԱՀ ՀԱՅԿԱԶՆ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆԻ. — Նի-
սի մէջ վախճաններ է Հայկազն Գույումճեանն որ
ջերմ ազգասիրութեամբ տոգորուած Հայ ա-
ռետարական մըն էր: Ուր որ ալ գտնուած է —
մասնաւորապէս իր այն տարիներուն ուր Մար
սէյլ բնակած է եւ ուր զինք անձամբ ճանչնալու
հաճոյքն ունեցած էր, ան՝ առանց ազմուկի՝
լայնորէն օգնած է միշտ ազգօգուտ գործերու:
Անկեղծ սէր ունէր հայ կրթական ու մշակու-
թային գործունէութեան համար: Վաղեմի բա-
րեկամ եւ աջակից մըն էր Բարեկործականին:
Վստարութեամբ կը յիշատակէր ինծի այն օգ-
նութիւնը զոր բերած է՝ Ուրբերդ գտնուած մի-
ջոցին՝ մեծ Թլկասիւնցիին հիմնած վարժարա-
նին: Այնքան համեստ որբան լուրջ, օժտուած
աղնուական բնատրութեամբ մը, ան հարապատ
Հայու համակրելի եւ յարգելի դէմք մըն էր:

ԼԻՈՆԻ ՅԻՍՈՒՍԵԱՆ ՀԱՏԵՐԻՈՒ ՀԱՅԱՍԻ-
ՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — Այն բոլորէն
ուր բրնձիկս կը վերջացնեմ, կը ստանամ օրի-
նակ մը Լիօնի Յիսուսեան Հայրերու ՎՅիսուս-
եան միախնարները՝ տրտղոսով ամսագրին Մար-
տի թիւը, որ մեծ մասամբ նուիրուած է հայ
աղգին. վերնադիրն իսկ է, կողքին վրայ, Հա-
յեր, եղբրակամ ժողովուրդ: Ֆրանսայի Յիսուս-
եան Հայրերուն մէջ մեր ժողովուրդը մեծ բա-
րեկամներ ունեցած է եւ ունի դեռ: Ոչ մէկ Հայ
կրնայ ճոռնայ ջերմ հայասէր հանդուցել Հայր
Տըլատին, որ ամէն ձեւով օգնեց մեր ազգին
ու մեր դատին: Հ. Փուտարպառ, մեծանուն
գիտնականը եւ որ իբր զինուորական օգնա-
ւորդ պատերազմի տեսն Ֆրանսական առաքե-
լութեան մը հետ կոփասեան Հայաստան ու
Թիֆլիս մնաց տեսն էր եւ այժմ Պէյրութի մէ-
կը գործէ, հայազէտ մը եւ թանկագին հայ-
սէր մըն է: Ինք է որ փաստացի մանրամասն
աշխատութեամբ մը ցոյց տուած է Հայերուն
կատարած գիտնական դերը մեծ պատերազմի
սերունդին միայն ուղղուած, նոյնպէս համեմ-
անունը Հ. Լուի Մարիէսի որ օտար ամենէն
լուրջ ու հմուտ հայագէտներէն մին է եւ իրմէ
է որ կը սպասենք ծանօթագրուած ու մեկնա-
բանուած Ֆրանսերէն թարգմանութիւն մը եր-
նիկի նշանաւոր գրքին, որուն վրայ արդէն իսկ
հրատարակեց շահեկան ուսումնասիրութիւն
մը: Յարսին է նաեւ անունը պեղծ յիսուսեան
ներհոն բանասէր Հ. Փեթրսի որ Հայոց պատ-
մութեան եւ հին գրականութեան վրայ կարեւոր
աշխատութիւններ ունի հրատարակած: Ասոնց
վրայ է որ եկան աւելիլ Լիօնի երեք հայազէտ
Յիսուսեան Հայրերը, Հ. Մորիս Թալոն, Հ. Լ.
Հիւէ եւ Հ. Լիօնէ. ասոնց առաջինը, մեր սի-
րելի բարեկամ Ֆրետերիք Ֆէյտիին պէս, հա-
յերէնը կը խօսի ու կը գրէ արդէն գրեթէ Հա-
յու մը պէս. երբեք պիտի չմոռնամ յուզումը
զոր ազդեց Լիօնի մէջ իմ յիսնամեալ յոբելեա-
նիս նուիրուած երեկոյթին՝ 1916-ի յուլիսի
հասոյ ուր զեղեցիկ կերպով կիրարկուած հա-
յերէնով մը աղնուասիրտ երիտասարդ կրօնա-
ւորը ամենէն զեղեցիկ բարեկամութեամբ յի
զգացումներ կը յայտնէր մեր ժողովուրդին եւ
մեր մշակոյթին հանդէպ: Ահա այդ երեք Յի-

սուսեան, Հայոյրն են որ լիբենց մէկ քանի ուրիշ եղբայրակիցներուն հետ, խմբագրեր են իրենց միսինոնարական ամսօրեայ պաշտօնաթերթի Հայութեան նուիրուած այս ճոխ թիւը: Յօդուածներով ու պատկերներով այնտեղ ներկայացուած է հայ ժողովուրդը՝ թէ՛ իր ստաւապանքներով եւ թէ՛ իր արժանիքներով: մասնաւորապէս հոն պարզուած են մեծ պատերազմի ատեն իր կրած անօրինակ մարտիրոսութեան բազմաթիւ դրուագները եւ ասոնց մէջ իր ցոյտ տուած հոգեկան արուեստն փաստելով, ինչպէս եւ այդ աղէտի չըլնանէ յետոյ՝ օտար երկիրներ ցրուած վերապրողներուն ի յայտ բերած կորուսիւ, անվատ, չարքաշ, աշխատասէր ոգին եւ ջերմ ու խրոխտ ազգասիրութիւնը: Հ. Թալօն եւ Հ. Հիւի շարադրած են հայ գրականութեան, ճարտարապետութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան վրայ յօդուածներ, հմտութեամբ ու խորին համակրութեամբ լի: Ամբողջութիւնը տողորուած է հայ ազգի համար սիրոյ ու յարգանքի անկեղծ զգացումներով: Միակ վերապահումը որ կը դռնեց հոն, աստուածաբանական է, եւ կաթոլիկ կրօնաւորներ չեն կրնար այդ վերապահումը չընել: Հայ Ազգային Եկեղեցին հոն ներկայացուած է իբր միաբնակ (monophysite) հերետիկոսութեան մասնակցող: (Թէ՛ն աստուածաբանութեան մէջ շատ զօրաւոր չեմ, կը կարծեմ սակայն թէ՛ ճիշդ չէ որ Հայ Եկեղեցին Քրիստոսի մէջ մէկ բնութիւն կը ճանչնայ. հող կայ նուրբ երանգ մը, որ Հայ Եկեղեցիի դաստնութիւնը այդ կէտին վերայ տարբեր կը կացուցանէ Հռոմէական Եկեղեցիին դաստնութիւնէն, բայց ոչ այդ աստիճան ներհակ: Լաւ կ'ըլլար որ Տիրան վարդապետ Ներսիսեան այս առթիւ այդ հայադէտ Յիսուսեան Հայերուն ուղղուած նաղակով մը, կամ հրապարակաւ՝ յօդուածով մը, այս կէտին վերայ տար չարիկ եղած լուսաբանութիւնները: Սոյն կէտէն դուրս, այդ թիւին մէջ ամէն ինչ սրտազին բարեկամութեան ու մեծաբանքի արտայայտութիւն մըն է: Ահա՛, օրինակի համար, քանի մը պարբերութիւններ:

«Անի ռոտանը, Բագրատունի թագաւորն. բուն Հին մայրաքաղաքը, իրաւունք ունէր իր պարիսպներուն վրայ քրիստոնէութեան նշանը

քանդակելու: Արդարեւ, քրիստոնէութիւնն է որ կազմած է հայ ժողովուրդը, անոր սուած է իր քաղաքակրթութիւնը, դարձած է այն աներկիւղ ու հաւատարիմ հողին զոր ունի ան:»

« Հայը հպարտ է, եւ ի՛նչքան. բայց մասնաւոր հպարտ է իր ազգով: «Հայեր»ը: միայն իր հայ է: Երբ այս խօսքերը կ'արտասանեն, խրոխտութեամբ լեցուն են, կը զգացուի որ իրենց վերջին բառն ըսած են, իրենց գերագոյն գովեստն ընծայած են: Եւ իրաւունք ունին իրենց ցեղով հպարտ ըլլալու, քանի որ ա՛յնքան յաճախ պայքարած են իրենց հաւատքն ու իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու համար:»

«Երբեք ի վեր նեղութեանց ենթարկուած, հարստահարուած ժողովուրդ մը, որ չէ ուղած իր հոգին ուրանալ, այսպէս են Հայերը: Անմիջապէս որ քիչ մը ապահովութիւն վայելեն, իրենց բնական տաղանդները կը ծաղիկնիթին ինքնապաշտ պոքներու, գեղեցիկ արտադրութեանց մէջ, — գրականութիւն, ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն, երաժշտութիւն: Հայութիւնը արուեստի բոլոր մարզերուն մէջ իր ուրույն հանճարը կը հաստատէ:»

«... Այսպէս կը ներկայանայ հայ հանճարը, յստակ եւ ուժեղ, ինչպէս իր ամբակառոյց եկեղեցիները, կամ ծաղիկներու եւ անուշահոտութեանց նրբին հրապոյրներուն զգայուն, իր երգերուն եւ իր քերթուածներուն մէջ կը պտնեց բուռն խոյանք մը դէպի գերագոյն գեղեցիկութիւնը:»

Հայ մը հպարտութեամբ կը կարդայ այդ թիւը ծայրէ ծայր: Ու կ'արժէ որ մեր օրաթերթերէն մին անոր յօդուածներուն ղլխաւոր մասերուն թարգմանութիւնը հրատարակէ:

Շնորհակալութիւն հայ ժողովուրդիմ. — Միահամուռ ու սրտաբուխ համակրութեան ցոյցերը որոնցով հայ ժողովուրդը Մփիւղէի շատ մը կէտերուն վրայ հանճաւ խրախուսել եւ վարձարարել իմ գրական յիսնամեայ գործունէութիւնս, իր արիննին մէջ Հին քաղաքակրթութիւն մը կրող, գեղասէր ու վեհօգի ժողովուրդի իր առաջնութեանց մէկ նոր ու շքեղ ապացոյցը հանդիսացան: Այդ բոլոր հաւաքովիներով ու տոնամիաբան ճառերով իմ

անձնական համեստ ճիշդ հետ՝ եւ անկից
աւելի՝ իր դարաւոր, բաղձածեւ, ինքնայա-
տուկ, թանկագին մշակոյթն է՝ որ ան ուզեց
անգամ մը եւս պատուել, այսինքն ինչ որ ունի
ամենէն աւելի անպարտելի եւ անջնջի՝ իբր
զինք մարդկութեան յարգելի դարձնող ուժ եւ
իբր ազգապահպան զէնք։ Այդ հանդէսները սար-
քողներուն եւ անոնց մէջ խօսք առնողներուն
մէկ մասին նամակով շնորհակալութիւն յայտ-
նած եմ․ բայց դեռ շատեր կան որոնց չեմ կրցած
զրել, ու կայ ժողովուրդը որ ամէն տեղ
խուռն բաղձութեամբ ներկայ է եղբւր այդ հան-
դէսներուն․ բոլորին կը յայտնեմ այստեղ իմ

սրտագին շնորհաւորութիւններս։ Ու թող
ներուի ինծի եթէ մասնաւորապէս շնորհաւոր-
ութիւն մը յայտնեմ Գոնսթանցայի
հայրենակիցներուս որ ազնիւ ու սրտաշարժ
զաղագիւրն ունեցեր են յորեւանական հանդէ-
սին առաւօտուն կեդրոնականցի քահանայ
մը հրաւիրելու որ իմ սիրելի մօրս ու հօրս եւ
Մաքրուհեան վարժարանի ու կեդրոնականի
անմոռանալի ուսուցիչներուս յիշատակին նը-
ւիրուած հոգեհանգստեան պատարագ մատու-
ցանէ։

Ա․ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

